

Мирон Федоришин, 2004, переклад. Перекладено за виданням: Нацуме Сосекі. Кокоро. Кадокава съотен, Токіо, 1972.

Нацуме СОСЕКІ

СЕРЦЕ

РОМАН

З японської переклав Мирон ФЕДОРИШИН

КНИГА ПЕРША

СКНСЕЙ І Я

Його я завжди називав Сенсеєм. Тому й тепер не назву справжнього імені, а лиш писатиму «Сенсей». Це тому, що так для мене природніше, а не тому, що соромлюся людей. Щоразу, коли згадую про нього, кортить сказати — Сенсей. Та й коли перо в моїх руках, набігає таке саме бажання. І мені зовсім не до душі вживати холодні ініціали.

Познайомився я з Сенсеєм у Камакурі, тоді був ще студентом. Товариш, що відбував канікули на морі, написав, щоб я неодмінно приїхав до нього. Отож я вирішив роздобути трохи грошей і податися туди. На це згаяв кілька днів. А на третій день мого перебування в Камакурі приятель отримав телеграму, щоб негайно повертався додому. Він не повірив вістці, ніби мати хвора. Вже відколи батьки приневолювали його до одруження, а він щосили відмагався. Як на теперішні звичаї, був замолодий для одруження. Та й наречена не подобалася йому. Отож на літні канікули він не поїхав додому, а навмисне гайнув до моря недалеко від Токіо. Показав мені телеграму й спитав, що робити. Я сам не знав. Звісно, якщо мати справді хвора, то треба їхати. Отож він зрештою таки поїхав. А я тепер залишився сам.

До початку нового навчального року залишалось ще чимало часу, то мені було однаково — чи сидіти в Камакурі, чи вдома, тож і надумав ще трохи побути в тому готелі. Мій товариш був син багатія з префектури Цюокуку й не журився за гроші; втім, ще студент, до того ж зовсім юний, то його гаманець виявився не дуже повнішим від мого. Тож я тепер не мав потреби думати про дешевше пристанище.

Готель стояв на самому краю Камакури. Коли хотілось розважитися більярдом чи поласувати морозивом, то доводилося йти стежкою через велике рисове поле. Рикша взяв би двадцять сенів. Де-не-де тут були приватні вілли. Море під боком, і де вже шукати кращого пляжу!

Я щодня купався в морі. А коли приходив до берега через квартал похилених хаток під стріхою, то весь берег обсідали відпочивальники. Часом море аж кишіло чорними головами, як міська лазня. Я не мав тут жодного знайомого й був радий загубитися серед того гамірного велелюддя, безжурно грівся на піску чи плескався у хвилях.

І от у тім гамірнім велелюдді я вперше зустрів Сенсея. Там, на пляжі, тоді було дві чайні. Я без особливого наміру завжди ходив до одної з них. Тутешні курортники не мали таких вигод, як власники вілли Хасехені, а що не було окремих перевдягалень, то десь мусила бути одна спільна. Отож тут не тільки пили чай та відпочивали, а полоскали купальники, змивали

з тіла солону воду, давали на схов капелюхи та парасольки. Я не мав купальника, але боявся, щоб мене не обікрали, тому щоразу залишав свої речі тут.

II

Я побачив Сенсея в тій чайній якраз тоді, коли він роздягнувся і йшов до моря. А я навпаки — допіру вийшов з води й сушився на вітрі. Між ним і мною метушилося безліч голів. Якби не одна обставина, то я ніколи не звернув би уваги на Сенсея. І хоч пляж був метушливий, а я — байдужий до всього, Сенсей відразу впав мені в око. А це тому, що він прийшов сюди з якимось європейцем.

Тільки-но я переступив поріг чайної, як мою увагу привернув напродив білий колір тіла того європейця. Він мав на собі справжню японську юкату, а це скинув її, поклав на стільчик, згорнув на грудях руки й стояв лицем до моря. На нім не було нічого, окрім звичайних трусів. Це мені видалося дуже дивним. Два дні тому я ходив аж до Юйґахами і там, прикучнувши на піску, дивився, як європейці входять у море. Неподалік того місця, на горбку, стояв готель, отож я зі свого сховку добре бачив чоловіків, що входили у море, і всі вони були в таких купальниках, що прикривали й тулуб, і руки, і стегна. А особливо прикривали своє тіло жінки. Майже всі вони мали на головах шапочки, і їхні голови стриміли з води різними барвами — брунатними, темно-синіми, індиго. По таким видовищі я був уражений, що оцей європеєць стоїть перед усім народом у самих трусах.

Він оглянув себе і щось коротко сказав до японця, що насхильці стояв перед ним. Той якраз підняв рушника, що впав був на пісок, огорнув ним голову й пішов до води. То й був Сенсей.

Я зацікавлено приглядався до двох постатей, що біч-о-біч сходили піщаним берегом. Вони відразу ступили у воду. Потім пробралися через скупчення людей, що галасливо хлюпались на мілині, а коли опинились на глибокому, то відразу попливли. Вони запливли так далеко, що їхні голови здавалися маленькими цятками. Врешті повернули назад, припливли до самого берега й пішли до чайної. Вони не обмивались прісною водою, а тільки втерлися, вдяглися і швидко кудись пішли.

Коли щезли з моїх очей, я сів на лавочку й закурив. Мої думки безвладно повертались до Сенсея. Я був майже упевнений, що вже десь бачив його. Але ніяк не міг пригадати, де й коли. В ті дні я жив так безжурно, що навіть нудився. Отож наступного дня навмисно пішов до чайної й вигодив таку пору, аби знову зустріти Сенсея. Й ось він прийшов у солом'яному брилі, сам, без європейця. Сенсей зняв окуляри, поклав їх на тумбочку, тут же пов'язав голову рушником і пішов до моря. Він, як учора, проминув галасливих купальців і поплив сам. І в цю мить мені закортіло наздогнати його. Я біг мілиною так, що на голову сипалися бризки, а коли опинивсь на глибокому, то поплив у бік Сенсея. Але він лише описав якусь дугу й почав вертатися до берега там, де я й не сподівався. Отож не наздоженеш. Я вийшов на берег, обтріпався й пішов у чайну — Сенсея вже там не було.

III

Наступного дня я також пішов на пляж у ту саму годину й побачив Сенсея. За день — знов те саме.

Але не трапилося слушної нагоди заговорити один до одного чи обмінятися привітаннями. До того Сенсей поведився якось відлюдькувато. Він завжди певної години приходив сам і

також сам відходив. Начеб і не звертав уваги на довколишнє, хоч яке гамірне воно було. Європеєць більше не з'являвся. Сенсей завжди приходив сам.

Одного разу він, як звичайно, жваво вийшов з води й почав удыгати юкату, яку скидав завжди в тому самому місці. Вбрання облипало піском, то він повернувся спиною до пляжу й струсив його. Тоді-то через щілину між дошками випали його окуляри, що лежали під одіжжю. Сенсей пов'язав пояса, та, мабуть, завважив, що окулярів нема, й відразу почав шукати. Я тут же заліз під лавку й подав йому ті окуляри. Сенсей подякував.

На другий день я побіг у море вслід за Сенсеєм. І поплив туди, що й він. Коли ми були метрів за двісті від берега, Сенсей обернувся й озвався до мене. В тім місці просторого синього моря, опріч нас, не було нікого. Яскраве сонце заливало все довкола, куди лиш сягало око, — і море, й гори. Я дав волю своїм м'язам, повним снаги і втіхи, і гарцював серед моря. Сенсей зупинився, ліг горілиць і спочив на хвилях. Я й собі ліг так само. Небо кидало мені в обличчя яскраву блакить, мов хотіло осліпити. В мене вихопилося: «Як гарно».

За мить Сенсей змінив позу: й видавалося, ніби він серед моря встав з ліжка й спитав:

— Пливеш назад?

Я також наліг на руки. А що був міцний тілом, то ще хотів трохи побути у воді. Та коли почув, що Сенсей кличе мене з собою, то з радістю відповів:

— Так, пливемо!

Й ми вже разом повернулись до берега.

Відтоді заприятелювали, хоча я ще не знав, де він мешкає.

То було, здається, за два дні, о третій по обіді. Ми зустрілися в чайній, і Сенсей раптом обернувся до мене і запитав:

— Ти ще довго тут пробудеш?

Я не був готовий до такого запитання, тому відповів:

— Не знаю.

Побачив, що Сенсей посміхається, й зніяковів. Врешті не витримав і сам запитав:

— А Сенсей?

Тоді вперше з моїх вуст злетіло слово «Сенсей».

Того вечора я відвідав Сенсея в готелі. Але то виявився не звичайний готель, а окремий будинок на великім обширі храму. Було очевидно, що люди, які також мешкали тут, не родичі Сенсея. Я назвав його «Сенсей», і він криво посміхнувся. Довелося сказати, що я завжди так звертаюся до старших. Водночас запитав про того європейця. Сенсей розповів

мені дещо про його дивакуваті звички, сказав, що його вже нема в Камакурі, і додав, що сам дивується, як потоваришував з таким іноземцем, бо не дуже радо зближується навіть з японцями. Коли вже мав іти, я обернувся до Сенсея й сказав, що мені здається, начеб я його десь уже бачив, але не можу згадати, де саме. Сподівався, що він має такі самі думки, і завмер, чекаючи відповіді. А Сенсей трохи подумав і сказав:

— Щось не пригадую, щоб бачив тебе раніше. Ти не помилився?

І в цю мить мене посів якийсь відчай.

IV

Наприкінці місяця я повернувся до Токіо. А Сенсей виїхав з тієї вілли значно раніше. На прощання я запитав:

— Чи можу я відвідати вас удома?

Сенсей відповів коротко:

— Так, приходь.

В ту мить я сподівався трохи теплішого слова, бо гадав, що ми вже щирі приятелі. А така суха відповідь трохи присадила мою впевненість.

Мене потім ще не раз доводила до розпачу така поведінка Сенсея. Часом він завважував це, а часом ні. І хоч я часто впадав у розпач, та й гадки не мав одійти від Сенсея. Радше навпаки — щоразу бував збентежений, мені ще більше кортіло піти до Сенсея. Гадав, як невідступно йти чимраз далі й далі, то колись неодмінно сповняться всі мої сподівання. Я був ще юний, але не хотів коритись іншим. Та не міг збагнути, чому поводжуся так тільки з Сенсеєм. Аж нині, коли вже Сенсея не стало, я все збагнув. Із самого початку нашого знайомства він не мав до мене неприязні. Його інколи мовби холодне і байдуже ставлення не йшло від бажання триматися від мене на відстані. Він, бідолаха, хотів тим сказати, що не вартий такого приятельства. Не відповідав на приязнь інших, бо, мабуть, був з тих людей, що спочатку зневажають себе, а вже потім когось іншого.

Я, звісно, повернувся до Токіо з наміром відвідати Сенсея. До початку навчання ще залишалось два тижні, тож сподівався одного з тих днів зайти до нього. Але дуже скоро по поверненні з Камакури розвіявся мій зачарований настрій. До того ж моє серце огорнули принади столиці разом із дивними почуттями, коли оживають спогади. Побачу на вулиці студента — і душу проймають надії й тривоги нового навчального року. На якийсь час я забув про Сенсея.

Минув лише місяць навчання, а мене посіла якась млявість. Я вештався містом і ні в чому не знаходив розради, а в моїй кімнаті переймався нудними земними пристрастями. Й тоді в моїй уяві знову постав Сенсей. Закортіло побачитися з ним.

Коли я вперше прийшов до Сенсея, то не застав його вдома. А вдруге, пам'ятаю, пішов туди наступної неділі. Була гарна сонячна днина, чисте небо мовби сповнювало тіло радістю буття. Але й того дня я не застав Сенсея. А там, у Камакурі, я з його вуст чув, що він майже

завжди вдома. Ще він казав, ніби не любить виходити з дому. Мене взяло якесь невдоволення, сам не знаю чому, тож не відразу пішов до виходу. Стояв і ніяково дивився на служницю. А вона пам'ятала, що минулого разу передавала мою візитку, попросила почекати й щезла за дверима. Невдовзі вийшла, мабуть, дружина Сенсея. То була гарна жінка.

Вона сказала мені, куди пішов Сенсей. Він мав звичай щомісяця в цей день приносити квіти якомусь будді на кладовищі Дзосігая.

— Оце нещодавно вийшов. Десять хвилин тому чи й менше, — сказала вона якось уїдливо.

Я вклонився й пішов вулицею гамірного міста, як спало на думку й собі піти на кладовище Дзосігая. Мене доймала цікавість, чи зустріну там Сенсея. Отож відразу подався туди.

V

Я зайшов ліворуч від розсадника перед самим цвинтарем і попрямував широкою кленовою алеєю. З чайної вкінці алеї несподівано вийшов чоловік, дуже схожий на Сенсея. Я підійшов до нього так близько, що бачив, як виблискує на сонці оправа його окулярів, і відразу скрикнув:

— Сенсею!

Він зупинився як укопаний і глянув на мене.

— Що? Що таке?.. — проказав він, і якось дивно прозвучали ті слова серед мертвої тиші білого дня. А я в першу мить не знав, що відповісти.

— Ти вистежив мене? Навіщо? ..

Сенсей тримався дуже спокійно. Голос був трохи приглушений, а в словах бриніла невимовна зажура.

Я розповів йому, як прийшов сюди.

— Дружина сказала тобі, на чию могилу я пішов?

— Ні, не сказала.

— Кажеш, не сказала? .. Та й чого мала казати тобі, що сама бачила вперше, еге ж? Та й навіщо про таке казати? ..

Сенсей мовби переконував сам себе. А я не міг нічого збагнути. З цвинтаря ми виходили поміж могил. Між одною з них, якоїсь Ізабелли, та іншою, якогось Сімбоку Рогіна, був надгробок з написом: «У кожній людині живе будда». То виявилась могила якогось посла. Перед невеликим надгробком, де ієрогліфами викарбували іноземне ім'я, я запитав:

— Як це прочитати?

Сенсей відповів:

— Мабуть, «Андре», — і скривився невиразною посмішкою.

Він не бачив так, як я, насмішки чи іронії в тих розмаїтих способах життя людей, засвідчених надгробними написами. Спочатку Сенсей мовчки слухав, як я без угаву торочу якісь нісенітниці, тицяючи пальцем то на круглий обеліск, то на маленьке погруддя, та врешті сказав:

— Ти, бачу, ще поважно не задумався над питанням смерти.

Я не озвався. Й Сенсей більше не сказав ані слова.

Край самого цвинтаря стояло високе дерево гінкго, воно так пнулося вгору, мов хотіло затулити собою небо. Коли ми підійшли до нього, Сенсей глянув у верховіття й сказав:

— Незабаром тут буде гарно. Дерево запаленіє, а земля встелиться золотом.

Раз на місяць Сенсей неодмінно проходив повз це дерево.

Чоловік, що напроти вирівнював землю для нового поховання, глядів на нас. Ми звернули ліворуч і вийшли просто на дорогу.

Я не мав куди поспішати й ішов собі з Сенсеєм. Він був скупий на слова, як ніколи. Але тепер я вже не так ніяковів, то й плентав за ним.

— Ви вже йдете додому?

— Так. Більше нема куди.

Ми мовчки йшли схилом проти сонця.

— Там похований хтось із вашої родини? — знов порушив я мовчанку.

— Ні.

— А чия там могила? .. Ваших кривних?

— Ні.

Сенсей нічого не відповідав. Я також на тім закінчив розпити. Ми пройшли ще з квартал, як Сенсей зненацька обернувся в бік цвинтаря:

— Там похований мій товариш.

— І ви щомісяця ходите на могилу товариша?

— Так.

Того дня він більше нічого не сказав.

VI

Відтоді я досить часто бував у Сенсея. Хоч коли прийду, він завжди вдома. Що більше я бачив його, то більше тягло до нього.

Однак і тепер, коли ми приятелювали, він ставився до мене майже так само, як і на початку знайомства. Сенсей був завжди стриманий. Часом аж занадто, й тоді навіть здавався сумним. Я з самого початку збагнув, що це якийсь дивак, з яким нелегко знайти спільну мову, та попри все мене дуже вабило до нього. Може, це відчували й інші люди, а може, тільки я. А що згодом мої передчуття справдилися, то хоч казали, ніби я молодий-зелений, хоч сміялися з мене, як з дурня, я все одно на щось сподівався. Сенсей не належав ні до тих, що люблять увесь світ, ні до тих, що ненавидять усе на світі, до того ж це була людина, яка нізащо не прийме в розкриті обійми того, хто шукає стежки до її душі. Таким був Сенсей.

Як я вже сказав, він був завжди стриманий. Незворушно врівноважений. Однак іноді його обличчям перебігала дивна хмурість. Як чорна тінь птаха за вікном. З'являлась і відразу щезала. Вперше я завважив ту хмурість на Сенсеєвому чолі в мить, коли несподівано окликнув на цвинтарі Дзосігая. Мені тоді аж перехопило подих. То була коротка мить. Хвилин за п'ять я вже знову дихав рівно. Та й забулась тінь темної хмурости. А вдруге я згадав про це одного вечора, то було під кінець одинадцятого місяця за нашим календарем.

У розмові з Сенсеєм я раптом згадав те велике дерево гінкго, на яке він звернув тоді мою увагу. Я виражував: саме на третій день припадають його щомісячні відвідини могили. Той день був у мене досить вільний — навчання закінчувалось ополудні. Я сказав:

— Сенсею, цікаво, чи опало вже листя з того дерева на цвинтарі Дзосігая?

— Мабуть, воно ще не постриглося в ченці.

По таких словах Сенсей утупився в мене й довго не зводив з очей. Я тут-таки додав:

— Чи не візьмете цього разу з собою? Я радо прогуляюся з вами.

— Я ходжу на могилу, а не на прогулянку.

— А хіба не можна прогулятися, коли є нагода?

Сенсей не відповів. Аж за мить сказав:

— Я ходжу туди лише на могилу. — Мовби хотів наголосити на різниці між відвідинами могили й прогулянкою.

Невже то просто відмовка, щоб не брати мене з собою? Тієї миті Сенсей здавався мені якимсь по-дитячому наївним. А мене ще більше кортіло дійти свого.

— Що ж, нехай це відвідини могили, але візьміть мене з собою. Я хочу піти на могилу.

Справді, я не бачив великої різниці між відвідинами могили та прогулянкою. Але Сенсей нахмаривсь, а в очах майнув дивний зблиск. То було щось на взір затаєного хвилювання, чи то тривоги, чи зненависти, чи страху. І в моїй пам'яті відразу ожили спогади про той вигук «Сенсею!» на цвинтарі Дзосігая. Тоді і тепер його обличчя було однакове.

— Я, — промовив Сенсей, — не годен сказати тобі чому, але не можу йти на могилу ще з кимсь. Я не беру туди навіть дружину.

VII

Мені це видалося дивним. Але я ходив до Сенсея не задля того, щоб його вивчати, отож не дошукувавсь істини. Якщо розважити тепер, то моє тодішнє ставлення до нього було тим рідкісним у житті, що варто шанувати. Й, думаю, саме тому між нами були щирі людські стосунки. Якби моя цікавість бодай трохи спрямовувалась на його серце, якби я був занадто цікавий, то, мабуть, нитка приязні, що єднала нас, урвалася б відразу. Я, молодий, тоді ще того не розумів. Може, тому це й дороге мені. А якби був схибив і вивідав його потайки, то що сталося б між нами? Страшно навіть подумати. А все одно в тих холодних очах завжди чаївсь острах, що його вивчають.

Я вже ходив до Сенсея по двічі-тричі на місяць. Одного разу, коли прийшов раніше, ніж завжди, Сенсей несподівано запитав:

— Чому ти так часто приходиш до такого, як я?

— Чому? А так собі... Може, я вам докучаю?

— Я не кажу цього.

І справді, ніщо в поведінці Сенсея не свідчило про те, ніби я йому заважаю. Я знав, що приятелів і знайомих у нього дуже мало. Знав і про те, що в той час у Токіо мешкало лише два чи три його однокурсники. Іноді до Сенсея приходили студенти, що були односельці, але я мав враження, що жоден з них не є ближчий до нього, ніж я.

— Я самотня людина, — сказав Сенсей, — і радий, коли ти приходиш. Але хотів би знати, чому ти так часто приходиш.

— А навіщо вам це знати?

На такий перепит Сенсей нічого не відповів, тільки пильно поглянув на мене, потім мовив:

— Скільки маєш років?

Ця розмова була для мене дуже невиразна, і тоді я пішов додому, не роздумуючи про його слова. Але не минуло й чотирьох днів, як знову подався до Сенсея. Він зустрів мене з усмішкою:

— Що, знову прийшов?

— Атож, — відповів я й також усміхнувся.

Гадаю, якби хтось інший сказав мені так, то я неодмінно образився б. Але з вуст Сенсея це звучало зовсім по-іншому. Я не тільки не образивсь, а навіть зрадив.

— Я самотня людина, — знову того вечора повторив Сенсей. — Я самотній, але, власне, чи й ти не самотній? Я в свої літа можу обійтися без руху, а ти, молодий, навряд. Тобі завжди потрібен рух. І в тому русі, може, на щось натрапиш...

— Я нітрохи не самотній.

— Ніколи не буваєш самотнішим, ніж замолоду. І все ж таки: чому ти так часто приходиш до мене?

Ось і тепер Сенсей звернув на те саме.

— Гадаю, навіть у зустрічах зі мною в тобі десь чаїться самотність. Але я не маю таких сил, щоб її розвіяти. Ти зустрінеш когось іншого і відразу розкриєш обійми. А до мене забудеш дорогу.

Сенсей сказав це й сумно усміхнувся.

VIII

На щастя, Сенсеєве передбачення не справдилося. Тоді я був ще недосвідчений і не міг збагнути тої очевидної правди, що була в його словах, але й далі приходив до нього. Незабаром Сенсей почав запрошувати мене до столу. І, звичайно, тоді мені доводилося розмовляти й з його дружиною.

Як усякий смертний, я не був байдужий до жінок. Але тоді, такий молодий, мало знав життя, ще не сходився ближче з жодною жінкою. Не знаю, з якої причини, але моя цікавість обмежувалась переважно незнайомками, яких зустрічав на вулиці. Коли вперше побачив Сенсеєву дружину, то вона справила на мене враження вродливої жінки. І згодом це враження не змінилось. Але напрощувалась думка, що про неї більше нема чого сказати.

Не тому, ніби в ній не було чогось особливого. Власне, вона ще не мала нагоди виявити себе. Попри все я дивився на неї як на особу, що належить Сенсеєві. І вона, здається, була доброзичлива до мене як до учня свого чоловіка. І якби не Сенсей, то між нами не було б нічого спільного. Отож відколи я вперше побачив її, то не мав іншого почуття поза тим, що вона вродлива.

Одного разу Сенсей почастивав мене чаркою sake. Дружина сіла до нас і прислужувала. Сенсей здавався веселішим. Він сказав дружині:

— Ти також покуштуй, — і кивнув на чарку, з котрої випив.

— Я... — почала була відмовлятися дружина, потім якось несміливо взяла келишок, якого я доливав, насупила свої гарні брови й піднесла до вуст.

Між нею і Сенсеєм почалася така розмова:

— Дивно. Ти майже ніколи не пропонував мені sake.

— Бо ти його не любиш. Але часом випити — добре. Для настрою.

— Зовсім ні. Мене це тільки мучить. Але ти таки веселієш, коли трошки вип'єш.

— Як коли, часом мені аж дуже весело, та щоб завжди, то ні.

— А нині як?

— Нині добре.

— То віднині щовечора пий собі потрошки.

— Е ні, так не годиться.

— Прощу тебе, пий. То не почуватимешся таким самотнім.

У домі, крім них, була ще служниця. Коли я приходив, усюди було тихо, як у вусі. Ще не траплялося, щоб чувся сміх чи інші голоси. Іноді навіть здавалося, ніби тут тільки Сенсей і я.

— Було б добре, якби ми мали дітей, — сказала його дружина, обернувшись до мене.

— Еге, — відповів я.

Але в моєму серці не зродилося співчуття. Я не мав дітей і вважав, що діти лише докучають своїм галасом.

— То, може, візьмемо дитину? — сказав Сенсей.

— Чужу дитину?! О ні! — жінка знов обернулася до мене.

— Знаєш сама: своїх дітей ми ніколи не зможемо мати, — сказав Сенсей.

Вона мовчала.

— Чому? — запитав я замість неї, а Сенсей відповів:

— То кара Господня! — Й голосно розсміявся.

ІХ

Наскільки знаю, Сенсей з дружиною були добрим подружжям. А що я не належав до їхньої родини, то, звичайно, не розумів до кінця взаємин. Та коли ми із Сенсеєм сиділи в вітальні один проти одного, то він у разі потреби кликав не служницю, а дружину (її звали Сідзу). Сенсей завжди обертався до фусуми і гукав: «Гей, Сідзу!» У цьому оклику я відчував ласку. Вона радо відгукувалася й приходила. А коли під час гостини за столом була й вона, то мені здавалося, що в таку мить ще виразнішала їхня щиросердість.

Вряди-годи Сенсей ходив з дружиною на концерт чи до театру. Згодом, пам'ятаю, вони кілька разів їздили в тижневу подорож. Я й досі зберігаю листівку, надіслану мені з Хаконе. А коли вони були в Нікко, я отримав листа, а в нім багрянний кленовий листок.

Отакими тоді бачилися мені їхні взаємини. Був тільки один виняток. Одного разу я прийшов до Сенсея і, як звичайно, став у передпокої. Вже хотів був увійти, коли це почув у вітальні якусь розмову. Я прислухався, й мені здалось, ніби це не звичайна бесіда, а сварка. У тому домі відразу за передпокоєм була вітальня. Я стояв перед сітчатою перегородкою, й до мого слуху долинали тільки інтонації сварки. Я також зрозумів, що один з тих голосів — чоловічий, твердіший, такий Сенсеїв. Другий голос був тихший, і я не знав напевно, чий він, нібито голос його пані. Здається, вона плакала. Я не знав, що й думати, та врешті вирішив утекти назад до свого пансіону.

Дивно, мене охопив неспокій. Я читав, але не міг зосередитись. А за годину під моє вікно прийшов Сенсей і гукнув мене. Я здивувався і відчинив вікно. Він попросив прогулятися з ним. На моєму годиннику було вже по восьмій. А що після приходу я не встиг перевдягнутися, то зараз і вийшов.

Того вечора я пив із Сенсеєм пиво. Він не мав особливого потягу до хмільного, але пив у міру.

Мене не покидала думка про ту розмову. Це мучило мене, як риб'яча кістка в горлі. Я вагався — то хотів сказати, що був там, то передумував, що ліпше мовчати.

— З тобою щось діється, — почув я від Сенсея. — Втім, і я нині не такий, як завжди. Ти завважив?

Я мовчав.

— Скажу тобі правду, я щойно посварився з жінкою. Тому сам не свій, — знову мовив Сенсей.

— Чому?

Я не міг вимовити слова «посварилися».

— Вона мене не розуміє. Я їй своє, а вона — своє, і ніяким світом не докажеш, що не має рації. От і зло взяло.

— У чому вона вас не розуміє?

Сенсей мов не чув того питання.

— Якби я був той, за кого вона мене має, то так не мучився б. Я не міг уявити собі, які муки гризуть Сенсея.

Х

Ми поверталися мовчки. Аж згодом Сенсей знову заговорив.

— Я зробив недобре. Вийшов з дому гнівний, то уявляєш собі, як вона переймається. Все-таки то жінка — бідолашне створіння. Моя дружина, крім мене, не має більш нікого.

На мить він замовк і без знаку, що сподівається від мене якоїсь відповіді, провадив далі:

— З моїх слів виходить, ніби чоловік почувається певніше, але то смішно. От скажи, який я у твоїх очах? Сильний чи слабкий?

— Середній, — відповів я.

Здається, то була несподівана для нього відповідь. Він більше не сказав ні слова, і далі ми знову йшли мовчки.

Його дорога пролягала біля мого пансіону. Коли ми дійшли до рогу вулиці, я подумав, що не личить тут же попрощатися з Сенсеєм.

— Провести вас додому? — запитав я.

Він різко відмахнувся:

— Вже пізно. Йди додому. Я також іду додому, задля жінки.

Ті останні слова «задля жінки» якимсь дивним теплом овіяли моє серце. І вдома я легко заснув. А потім ще довго не міг забути тих слів — «задля жінки».

З того я дійшов думки, що непорозуміння між Сенсеєм і дружиною не було поважне. Потім не раз бував у Сенсея й бачив, що то був рідкісний випадок у їхньому житті. Більше того, одного разу Сенсей прохопився:

— Я знаю в світі лиш одну жінку. Жодна інша, крім моєї дружини, не приваблює мене як жінка. А вона також вважає, що я для неї єдиний. Отож ми мали б бути найщасливішою парою в світі.

Я вже забув, за яких обставин це було, то й не можу достоту з'ясувати, чому Сенсей так довірився мені. Але добре пам'ятаю, що він говорив серйозно, а в його голосі відчувалася туга. Тоді мені трохи дивними видалися слова: «ми мали б бути найщасливішою парою в світі». Чому Сенсей не сказав, що вони найщасливіші, а висловивсь ухильно — «мали б бути»? Цього я не збагнув. А надто не міг збагнути, чому Сенсей наголошує на цьому. Чи він справді неймовірно щасливий, а чи тільки «мав би бути», та не випадає? Втім, то були

тимчасові сумніви, які потім розвіялись.

Одного разу мені випала нагода порозмовляти віч-на-віч із Сенсеєвою дружиною, коли його не було вдома, — він поїхав на вокзал Сімбасі провести свого товариша, який вирушав поїздом з токійського вокзалу Сімбасі о пів на дев'яту ранку до Йокогами, а звіттам пароплавом — за кордон. Я хотів порадитись із Сенсеєм стосовно одного твору, то прийшов о дев'ятій, як ми й були домовились. Але ті відпровадини стали несподіваними для Сенсея — напередодні товариш спеціально прийшов попрощатися і вже не випадало не піти на вокзал. Сенсей переказував, щоб я його почекав, він скоро повернеться. То я, чекаючи у вітальні на Сенсея, розмовляв з його дружиною.

XI

Тоді я вже вчився в університеті і вважав себе зовсім дорослим порівняно з тим, коли вперше прийшов до Сенсея. Та й його дружину вже добре знав і тепер не ніяковів перед нею. Ми сиділи одне проти одного й розмовляли про різні речі. Але в тій бесіді не було нічого особливого, й я вже зовсім забув, про що ми говорили. Щоправда, запам'яталось одне, але перш ніж розповісти про це, я зроблю невеликий відступ.

Сенсей закінчив університет. Це я знав із самого початку. Але що він ніде не працює й нічого не робить, довідався невдовзі по поверненні до Токіо. Й мене відразу зацікавило, чому він нічого не робить.

Ім'я Сенсея не було відоме. Отож крім мене, що був з ним у близьких стосунках, мало хто міг оцінити його високі знання й думки. Я завжди казав, що це велика втрата. А він торочив одне:

— Нема чого такому, як я, подавати свій голос у світі. — Та й уривав розмову.

У цій відповіді я бачив не так скромність, як скептичне ставлення до світу. Іноді він безжально ганив своїх однокурсників, що тепер стали відомими людьми. Й одного разу я зумисне звернув його увагу на цю суперечність. Зробив це не з обурення, а з жалю від того, що світ не знає Сенсея й байдужий до нього. А Сенсей понуро відповів:

— Нічого не вдієш. Я не з тих, що змінюють світ.

На його обличчі проліг глибокий знак якогось зрушення. Я не міг збагнути, чи то відчай, чи неспокій, чи печаль, у кожному разі він не міг зліпити до купи двох слів, і я не мав сміливості озиватися.

З його дружиною ми говорили про нього, а врешті торкнулися й цього питання.

— Чому Сенсей так живе, тільки вдома — думає і вчиться, а ніде не працює?

— Це не для нього. Він не любить того.

— Одне слово, вважає, що то марниця?

— Вважає чи не вважає, але я, жінка, того не збагну. Гадаю, річ не в тім. Він, здається, таки хоче щось зробити. Але не може. Як мені жаль його...

— Але ж Сенсей здоровий. А більше що йому могло б дошкуляти?

— Цілком здоровий. Жодної недуги.

— То чому нічого не робить?

— Не знаю. Якби знала, то так не переймалася б. І слів нема сказати, як мені жаль його.

В її голосі звучало глибоке співчуття. Але вуста ледь усміхалися. Збоку тільки я міг здаватися поважним. Та тепер насупився й мовчав. Раптом вона, мов на якусь згадку, знову заговорила:

— Замолоду він не був такий. Замолоду був зовсім інший. А тепер невпізнанно змінився.

— Замолоду — коли це було? — запитав я.

— Ще коли був студентом.

— Ви його знаєте ще студентом?

Вона раптом зашарілася.

XII

Сенсеєва дружина була токійка. Це я чув і від нього, й від неї самої.

— Правду кажучи, я змішаного походження, — казала вона півжартома, бо її батько був з Тотторі чи звідки там, а мати народилася в Іцїгаї, коли Токіо ще називали Едо. А Сенсей був родом зовсім з іншої місцевости, з провінції Ніїґата. Отож якщо вона знала його ще студентом, то не тому, що вони з одної місцевости. Тут вона стала вже не така говірка, але я теж не допитувався.

Від початку знайомства й до самої смерти Сенсея я знав, як він дивиться на різні речі, але майже нічого не почув про обставини його одруження. Інколи мені спадало на думку, що це добре. Мав таке враження, ніби він, старший, навмисне стримується від спогадів про своє кохання перед молодим. Інколи ж мені думалось, ніби це зле. Я здогадувався, що Сенсей уникає розмови про свої юнацькі роки не тому, що він і його дружина були виховані на звичаях попереднього покоління. Втім, це були голі здогади. В кожному разі я мав враження, що їхньому одруженню передувала романтична історія.

Й справді, в цих здогадах була слухність. Але я міг відтворити в уяві лише одну сторону того кохання. За романтичним коханням Сенсея була й страшна трагедія. До того ж дружина сном-духом не знала, яка загроза в тому для нього. Вона й досі нічого не знає. Сенсей помер і не сказав їй про це ні слова. Перш ніж збавити її щастя, він збавив себе життя.

Тепер я не казатиму про це. Вони, мов народжені для тої трагедії, нічого не розповідали мені про своє кохання. Вона зі скромности, а він — з куди поважнішої причини.

Але один випадок назавжди вривався в мою пам'ять. То було в пору цвітіння сакури, і я разом із Сенсеєм пішов до парку Уено. Там ми побачили пару закоханих. Вони залюблено обнялися й походжали під квітучими деревами. Місце було людне, і багато хто дивився не так на квіти, як на них.

— Здається, то молоде подружжя? — мовив Сенсей.

Я відповів:

— Вони, мабуть, дуже закохані.

Сенсей навіть не спробував усміхнутися. Він повернув в інший бік. А потім запитав:

— Чи ти колись кохав?

Я сказав, що ні.

— А хочеш покохати?

Я не відповів.

— Не кажеш, ніби не хочеш, еге ж?

— Еге.

— От ти щойно насміхався з тих молодят. І в тому насміху прикро вчувалося, що ти хочеш покохати, та не маєш кого.

— Невже це прозвучало в моїх словах?

— Атож. Хто знав кохання, так не скаже. Але... але чи ти знаєш, що кохання — то зло?

Я був здивований. І нічого не відповів.

XIII

Ми були серед натовпу. Й усі тут щасливо сміялися. В такому оточенні ми не могли говорити на цю тему, поки вийшли в гай, де не було ні квітучих дерев, ні людей.

— Кохання — зло? — раптом спитав я.

— Авжеж зло, — відповів Сенсей так само впевнено, як і перше.

— Чому?

— Невдовзі сам зрозумієш. А втім, уже час би зрозуміти чому. Чи в твоїм серці й досі не ворухиться кохання?

Я спробував відчутти щось у своїх грудях, але там була пустка. Я нічого там не знаходив.

— У моїм серці немає нікого для кохання. Від вас я міг би не таїтися.

— Нема нікого, то й б'ється тривожно. Воно б'ється, бо думає, ніби від кохання заспокоїться.

— Тепер воно не б'ється так тривожно.

— А хіба ти прийшов до мене не тому, що тобі чогось бракувало?

— Може, й так. Але то було не кохання.

— То шаблі до кохання. Перш ніж покохати жінку, ти прийшов до мене.

— Але це зовсім різні речі.

— Ні, те саме. Як чоловік я не можу задовольнити тебе. Та й з огляду на інші важливі обставини не можу дати тобі всього. Ти підеш від мене до іншої людини, й тут уже нічого не вдієш. Я навіть хочу цього. Але...

Мене охопив якийсь смуток.

— Якщо вважаєте, що я хочу піти від вас, то вас не переконаєш, але в мене ще не виникало бажання.

Сенсей пустив мої слова повз вуха.

— Але треба бути обачним. Бо кохання — зло. Якщо ти не задоволишся моїм товариством, то в цім нічого страшного, а... Чи знаєш ти, що таке бути спутаним довгим чорним волоссям?

Я міг хіба уявити. Бо ще цього не спізнав. Та й ніяк не міг збагнути його слів про те, що кохання — зло. Я навіть почувався ніяково.

— Сенсею, поясніть, будь ласка, що ви розумієте під словом «зло». Або ж не говоріть більше про це. Поки я сам збагну, що таке зло.

— Я не те зробив, Бо хотів сказати тобі правду, а тільки роз'ятрив душу. Зле я зробив.

Ми з учителем неквапною ходою пішли повз музей у бік Угуїсудані. Зі щілин паркана витикався дрібний бамбук, яким густо поросла частина великого саду.

— Чи знаєш, чому я щомісяця ходжу на могилу товариша, що похований на кладовищі Дзосігая?

Це було зовсім несподіване запитання. Адже Сенсей добре знав, що я не можу відповісти на нього. Певний час я мовчав. Ураз Сенсей схопився й мовив:

— Знов я кажу не те, що треба. Не варто так вражати тебе, а коли почну пояснювати, то це тебе ще дужче вразить. Ну що ж. На цьому й облишмо нашу розмову. Та знай, що кохання — зло, але воно й священне.

Тепер я вже зовсім не розумів Сенсея, а він більше ні слова не сказав про кохання.

XIV

Я, молодий, легко всім захоплювався. Принаймні таким, здається, був в очах Сенсея. Розмова з ним видавалась мені кориснішою, ніж лекції, а його думки бажаніші від думок професорів. Утім, Сенсей, що завжди був сам і багато не говорив, здавався мені людиною більшого розуму, ніж ті відомі вчені, що навчали мене з кафедри.

— Не смій занадто возносити мене, — сказав Сенсей.

— Я це кажу цілком розважно, — відповів я дуже самовпевненим тоном. Сенсей тільки похитав головою.

— Ти в безтямі. А коли отямишся, то не знатимеш, куди подітися з сорому. Мені прикро чути твої слова про мене. Та на думку про те, як зміняться вони, мені стає ще прикріше.

— Невже ви маєте мене за лицеміра? Невже не вірите?

— Мені просто жаль тебе.

— То ви кажете, я вартий жалю, а не довіри?

Сенсей якось стурбовано озирнувся в бік садка. Там уже не було видно того квіття камелії, що зовсім недавно багряно осипалося з дерев. Сенсей дуже любив дивитися з кімнати на ці квіти.

— Кажеш, не довіряю. Річ не в тім, що я не довіряю саме тобі. Я взагалі нікому не довіряю.

В цю мить за парканом почувся голос, чи не торговця золотими рибками, а більше ніде ні звуку. Провулок, що кварталів зо два за великою вулицею, був напродив тихий. У домі, як звичайно, панувала тиша. Я знав, що в сусідній кімнаті сидить його дружина. Я також знав, що вона, мовчки шиючи або за іншою роботою, може чути нашу розмову. Та я зовсім забув про це.

— То ви й своїй дружині не довіряєте? — запитав я.

Сенсей трохи збентеживсь і ухилився від прямої відповіді.

— Я навіть собі не довіряю. Власне, від того, що я й собі вже не довіряю, то не довіряю й іншим. Здається, залишилось одне — проклясти самого себе.

— Коли так заплутано думати, то взагалі нічого не лишиться.

— Річ не в тім, що я думав, а що вчинив. Спочатку був оторопів. А відтак мене охопив якийсь страх.

Я хотів піти з ним трохи далі стежкою тої розмови. Та враз з-за фусуми пролунав голос жінки. Вона двічі гукнула чоловіка. Той відізався вже на другий оклик:

— У чім річ?

— На хвилинку, — покликкала вона Сенсея до себе.

Я не знав, що там зайшло між ними. Та мені ще не спало нічого на здогад, як Сенсей повернувся.

— У кожному разі мені не варто дуже довіряти. Бо потім будеш каятися. Потім жорстоко мститимеш за те, що ошукався.

— Що ви тим хочете сказати?

— Згадка, що ти став перед кимсь на коліна, тоді викликатиме бажання топтати його по голові. Щоб у майбутньому не бути ще самотнішим, я тепер захищаю свою самотність. Ми народилися в час, переповнений свободи, незалежності й самостійності, і як жертву за це мусимо спізнати самотність.

Я не знав, що маю відповісти.

Коли після цієї розмови я бачив Сенсееву дружину, то питав себе, чи він завжди подібно ставиться й до неї. А якщо так, то чи вдовольняє це її? З вигляду жінки це годі було збагнути, а я не був знайомий з нею так близько, щоб запитати. Вона ставилася до мене, як завжди. Втім, я рідко бачив її без Сенсея.

Крім того, мене доймали й інші сумніви. звідки в Сенсея таке ставлення до людей? Чи то вислід розважного самозаглиблення й спостереження над нинішнім часом? Сенсей належав до тих, що роздумують. Чи для такої людини це природний вислід спокійних роздумів? Мені здавалося — не конче. Його розуміння світу було живе. Воно не нагадувало скелет кам'яниці, знищеної вогнем і залитої водою. В моїх очах він був справді мислитель. Та водночас у канві його думок бачилось уплетення життя. Здавалось, у цьому чоловікові таїться не просто життя, як це розуміють пересічні люди, а життя, яке він спізнав сам у собі, те життя, від якого закипає кров і зупиняється пульс.

Небагато я міг здогадатись. Сенсей сам признався, що так воно і є. А це визнання здавалося захмареною верховиною. Мене посів дивний страх. Я не знав, чому це так злякало мене. Визнання було якесь невиразне. Зате воно відчутно труснуло мої нерви.

Я спробував застановитися на думці, що підвалиною його погляду на життя є якесь шалене кохання. (Звісно, між ним і його дружиною.) Сенсееві слова, що кохання — зло, давали певну нитку, але ж він казав, що й тепер кохає свою дружину. То з їхніх стосунків не могло зродитися таке близьке до відчаю світорозуміння. Його слова: «Згадка, що ти став перед

кимось на коліна, тоді викликати бажання топтати його по голові», мабуть, не могли стосуватися їх обох, це були слова про будь-кого з живих.

А могила на кладовищі Дзосігая?.. Хто там похований? Ця думка також не давала мені спокою. Я знав, що вона дуже дорога Сенсеєві, й хоча щоразу ставав ближчий до нього, але до цілковитого зближення не доходило, і в моїх думках ота могила поставала уламками Сенсеєвих думок. Утім, для мене вона була зовсім мертва. Вона не відкривала дверей до наших взаємин. Радше видавалося, що стоїть між нами приви́дом і не дає дійти спільної мови.

А тим часом випало так, що я знову опинився віч-на-віч з дружиною Сенсея. То було восени, коли дні маліють і всі чимось заклопотані, в пору, коли вже кожен відчуває холод неба. В кварталі, де мешкав Сенсей, уже кілька днів підряд ставалися крадіжки, й щоразу на смерканні. Майже ніде не вкрадено чогось дорогого, але всюди, де побував злодій, неодмінно щось зникало. Дружина Сенсея налякалася. Трапилось так, що Сенсей мусив вийти з дому. До Токіо приїхав його односелець, котрий працював у провінційній лікарні, то він і ще двоє-твое приятелів мали запросити його на вечір. Так Сенсей пояснив мені, чому просить постерегти його дім. Я без слова погодився.

XVI

Прийшов надвечір, коли вже темніло, але в будинках ще не світилося. Сенсей, завжди пунктуальний, вже пішов.

— Він не хотів спізнатись і допіру вийшов, — сказала дружина і запросила мене до його кабінету.

Там, крім столу й фотелю, була зашклена шафа, а в ній багато книжок у шкіряній оправі, освітлених електричною лампою. Господиня запросила сісти на дзабутон, постелений перед хібаці, й сказала:

— Може, почитаєте якусь книжку... — Й вийшла.

Мені було ніяково, цілком як гостеві, що чекає на господаря. Я сидів собі і палив цигарку. Було чути, як у їдальні господиня щось говорить до служниці. Кабінет був за їдальнею, а що далі від входу, то спокійніший, ніж вітальня. Якийсь час голосу господині не було чути, запала тиша. Я сидів непорушно й насторожено, мов чекав на злодія.

Десь за півгодини господиня знову з'явилася в дверях кабінету. В її погляді було легке здивування, яке тут же змінилося подивом, бо я тримався так церемонно, мов допіру прийшов у гості.

— Вам незручно.

— Ні, все гаразд.

— А що, нудно?

— Ні. Я начував, щоб не прогавити злодія, то не було нудно.

Вона засміялася, стоячи з філіжанкою в руках.

— Тут глухий закуток, негодяще місце вартувати, — мовив я.

— О, перепрошую, то ходіть ближче до середини. Я подумала, що вам нудно, тож принесла чаю, може, вип'єте в ідальні?

Я вийшов за нею. На чорному довгастому хібаці стояв чайник. Тут вона пригостила мене чаєм і тістечками. А сама навіть не торкнулася чашки, мовляв, потім не зможе заснути.

— Сенсей часто ходить на такі зустрічі?

— Ні, таке буває рідко. Останнім часом йому осоружно бачитися з людьми.

Здавалось, це не засмучує її, тож я посміливішав.

— Тільки ви — виняток?

— Ні, я також серед тих, хто йому осоружний.

— Це неправда! — випалив я. — Ви самі знаєте, що це неправда, а говорите.

— Чому?

— Думаю, світ осоружний йому від того, що він любить вас.

— Навчання в університеті виробляє в людини звичку до непотрібних міркувань. Чи не слушно вважати, що він ненавидить навіть мене, бо ненавидить увесь світ. Це таке ж розумування.

— Сказати можна й так і сяк, але в цьому випадку — моя правда.

— Ліпше облишмо цю суперечку. Чоловіки одно сперечаються. Дивуюсь, як вони можуть без кінця мінятися порожніми чарками від sake, як це їм не набридне.

Її слова були трохи жорстокі. І хоч вони разили слух, та не звучали гнівно. Ця жінка не була аж така сучасна, аби відчувати гордість від того, що співбесідник змушений визнати її розум. Вона нагадувала людину, яка більше цінує порухи серця.

XVII

Я хотів ще докинути кілька слів. Але на думку про те, що вона вважатиме мене марнословним суперечником, утримався. Я мовчки дививсь на дно порожньої філіжанки, й жінка делікатно запитала:

— Ще одну?

Я відразу подав їй філіжанку.

— Скільки? Один? Два? — Тримаючи грудку цукру якоюсь дивною штукою, жінка дивилася на мене і питала, скільки покласти в чай. Це не були лестощі, просто люб'язність, і так вона намагалася згладити свої недавні різкі слова.

Я мовчки пив чай. А допивши — сидів мовчки.

— Ви чомусь багато мовчите, — озвалася господиня.

— Бо боюся, на перші слова ви знову докорятимете, що я без кінця сперечаюся.

— Та що ви!

І знову повели бесіду. І знову про Сенсея, бо це єднало нас.

— Ви дозволите мені закінчити попередню розмову? Вам це може видатися марним мудруванням, але я кажу не задля балачки.

— Авжеж, прошу.

— Якби вас раптом не стало, чи зміг би Сенсей жити своїм звичаєм?

— Чи ж я знаю? Чи не ліпше спитати про це в нього самого? Таке питання не для мене.

— Ні, я кажу цілком серйозно. Тому не ухиляйтеся від відповіді. Скажіть щиро.

— Широ? Але я щиро вам кажу: не знаю.

— То скажіть, чи ви дуже любите Сенсея? Це запитання стосується вже вас, а не його, то й питаю вас.

— Але навіщо так жорстко питати про це?

— Я питаю зовсім не жорстко. А ви вважаєте, що все очевидно?

— Мабуть.

— То що сталося б із Сенсеєм, якби раптом не стало вас? Такої вірної йому? Якби вас раптом не стало, що сталося б з ним, вже зовсім не цікавим до життя? Не на думку Сенсея, а на вашу думку. Як гадаєте? Він був би щасливий чи нещасний?

— Я-то знаю. Може, він вважає зовсім інакше. Без мене він став би ще нещасніший. А може, й не зміг би жити. Це ніби звучить самовпевнено, але я вірю, що даю йому щастя, яке тільки може дати людина. Я навіть певна: ніхто інший не дасть йому того щастя, що я. Тому я така спокійна.

— Гадаю, ця впевненість повинна б відгукнутись у його серці.

— Це вже інша річ.

— Ви все-таки хочете сказати, ніби Сенсей не любить вас?

— Не думаю, що він мене не любить. Бо ж не має причини не любити. Але йому вже осоружний увесь світ. Отже, чи й мене він має не любити як одну з усіх?

Нарешті я відчув, що й вона йому осоружна.

XVIII

Я був захоплений її розумом. Мене також уразило, що ця жінка поводить ся не так, як японки в старі часи. Але не смітила модними, так би мовити, «новими» словами.

Я, ще молодий і безжурний, не знався з жінками. Хоч як чоловік мимоволі мріяв про жінку, наче про тужливу мету. Втім, то була радше примарна мрія, що навіювала такий настрій, як весняна хмарина в небі. І, бувало, в зустрічі з живою жінкою мої почуття розвіювалися. Замість вабити, вона мене чимось відштовхувала. Зустріч із Сенсеєвою дружиною не давала такого почуття. Мені навіть на думку не спало про різний спосіб мислення, що, звичайно, помітно між чоловіком і жінкою. Я забув, що вона жінка. Я дивився на неї лиш як на щирого Сенсеєвого критика й співчутливця.

— Пам'ятаєте, минулого разу я питався, чому Сенсей уникає людей, а ви відповіли, ніби колись було не так?

— Так, пам'ятаю. Справді, колись було не так.

— А як?

— Він подавав великі надії, був саме такий, яким хочете його бачити ви, яким хочу бачити його я.

— Чому він так раптом змінився?

— Не раптом, а поступово.

— І ви всі ті дні були з ним?

— Так, ми ж чоловік і жінка.

— В такому разі ви повинні б розуміти, чому він так змінився.

— От тому й мені важко це. І дуже прикро чути від вас такі слова, та хоч як мізкую, нічого мудрого не приходить до голови. Я вже й не пам'ятаю, скільки разів просила його, щоб звирився мені.

— І що він?

— Каже, не має що казати й не треба перейматися, бо така його вдача, і всі мої слова зводяться нінащо.

Я мовчав. Вона також не озвалася ні словом. І служниці в сусідній кімнаті мов не було. Я зовсім забув про злодіїв.

— Чи не думаєте, що то моя провина? — зненацька запитала жінка.

— Ні, — відповів я.

— Скажіть цілком відверто. Так ваша думка була б для мене страшніша від ножа в серці, — провадила вона далі. — Все-таки я, вважаю, роблю для нього все, що можу.

— Коли Сенсей це розуміє, то все гаразд. Будьте певні. Не переймайтеся.

Вона розсунула жар у хібаці. Потім дзбаном додала до чайника води. Чайник відразу вгамувався.

— Врешті я не витримала і попросила його, щоб він щиро сказав мені, чи не бачить у мені чогось поганого. Якщо це поправна вада, то я збудусь її. А він відповів, що не бачить такої вади, всі вади — в ньому. Від тих слів мене взяв великий жаль, і я не знала, що маю робити; покотилися сльози, а душу ще гірше пекло запитання, що в мені поганого.

Тепер у її очах теж були сльози.

XIX

Спочатку я мав Сенсесву дружину за розумну жінку. Але що далі, то враження змінювалося. Замість ворухити мої думки, вона діткала моє серце. Між нею і чоловіком не було ворожнечі, та й не повинно б бути, але щось мовби й існувало. Однак ясний погляд на їхні стосунки казав, що такі нічого нема. В тім і лежало зерно неспокою його дружини.

Жінка казала, що коли Сенсей дивиться на цілий світ спідлоба, то й вона йому теж осоружна. А в душі думала, що якраз навпаки — спадало на думку, що від зненависти до неї Сенсей зненавидів світ. Та всі її старання допевнитися в цьому лишалися марними. Сенсей завжди ставився до неї так, як і личить чоловікові. Був добрий і лагідний. Тяжкий жмуток сумнівів вона ховала за своєю щоденною приязністю в самій глибині душі, а того вечора розсипала його переді мною.

— Як гадаєте? — запитала господиня, — Він став таким через мене чи через той, як ви кажете, його погляд на людей? Скажіть відверто.

Я не мав наміру щось приховувати. Але якщо в усьому тому було щось не знане мені, то хоч би що я відповів, мої слова не задовольнили б її. Я навіть вірив: не все так просто. Й відповів:

— Не знаю.

Це завдало їй такого болю, що умить розвіялися всі надії. Я відразу додав:

— Але я запевняю вас, що Сенсей не ненавидить вас. Я кажу вам це з його ж слів. Він не така людина, щоб говорити неправду.

Жінка нічого не відповіла. За мить озвалася:

— Правду кажучи, про дещо я здогадувалася ...

— Про причину, чому Сенсей став таким?

— Так. Якщо це справді причина, то я відчула б велику полегкість, принаймні знала б, що то не моя провина.

— І що ж воно?

Господиня вагалася й розглядала свої руки на колінах.

— Я скажу. А ви скажіть свою думку.

— Якщо тільки зможу, то скажу.

— Я не можу розповідати всього, бо він сердитиметься. Розкажу тільки те, за що не буде сердитися.

Я напруживсь, аж сіпнув борлаком.

— Ще студентом Сенсей мав дуже близького товариша. Незадовго до закінчення університету той помер. Нагло помер.

Тихо, майже пошепки, вона проказала мені на вухо:

— Між нами кажучи, помер не своєю смертю.

Я не міг не перепитати:

— Чому?

— Більше я не можу нічого сказати. Але саме після того випадку Сенсеєва вдача почала змінюватися. Чому той помер, я не знаю. Та й мій чоловік, мабуть, не знає. Але чи то була причина, чи щось інше, важко сказати.

— То це його могила на кладовищі Дзосігая?

— Цього я також не можу сказати, бо про це не слід говорити. Але чи може людина так

змінитися лише тому, що втратила близького товариша? Це я дуже хотіла б знати. Тому й питаю вашої думки.

Я схилився до заперечення.

XX

У міру свого життєвого досвіду я намагався втішити її. І вона, в міру своєї спромоги, ніби заспокоїлась, тож ми й далі балакали на ту саму тему. Але я з самого початку не збагнув сенсу справи. Та й її неспокій, правду кажучи, йшов від легенького, мов хмаринка в небі, сумніву. Щодо інших обставин, то жінка й сама небагато знала. А з того, що знала, не могла сказати мені нічого. Отож ми так одне одного заколисували. При цьому вона всіляко намагалася схопити мою невиразну думку.

Десь о десятій у передпокої почулися Сенсеєві кроки. Господиня, здавалося, вмить забула про все, навіть оком не скинула на мене, вибігла назустріч і мало не зіткнулася з ним, коли він відчиняв двері. Перегодом я, залишений на самоті, також підвівся. Тільки служниця не вийшла — мабуть, задрімала.

Сенсей був у напродив гарному настрої. Але її голос звучав ще веселіше. Я дуже уважно приглядався до такої зміни, бо ж допіру в її лагідних очах блищали сльози, а чорні брови супилися. Коли це не вдаване (а я не мав жодних підстав на таку думку), то все-таки залишався сумнів, чи її недавні нарікання не є плодом грайливої жіночої натури, що обрала мене співбесідником для гри в розчуленість. Ну, може, тоді я не мав приводу дивитися на неї так критично. На її радісний вигляд я радше заспокоївся і подумав, що тепер уже нема потреби переживати.

— Дякую за послугу. Злодії не приходили? — усміхнено мовив Сенсей до мене. — Ти не розчарований, що злодіїв не було?

Коли я відходив, господиня вклонилася й сказала:

— Дуже вам співчуваю.

Це прозвучало радше як жарт — вона співчувала мені, бо не було злодія, через якого я й приходив, а не співчуває, що забрала стільки часу з мого навчання. При цьому тицьнула мені в руку загорнуті в папір рештки європейських тістечок, якими пригощала. Я всадив згорток до кишені й сквапною ходою пішов майже безлюдними холодними вулицями в бік нічного гамірного міста.

Події того вечора я описав тут так докладно з пам'яті. Описав їх тому, що це необхідний штрих, хоча, правду кажучи, того вечора, коли повертався з тістечками в кишені, я не думав, що ця розмова така важлива. Наступного дня прийшов на обід і побачив на столі згорток з тістечками, покладеними там ще ввечері, то взяв кругле з шоколадом і почав їсти. Я смакував його і думав про те, як щасливо живуть собі чоловік і жінка, що дали мені ці тістечка.

До кінця осені й початку зими нічого особливого не сталося. Під час відвідин Сенсея я при нагоді просив його дружину випрати чи зашити щось з одягу. Відтоді мав пристойніший

вигляд. Бездітна Сенсеева дружина казала, що ця послуга не завдає їй клопоту, навпаки — це для неї навіть ліки від нудьги.

— Це кімоно з домотканого полотна. Мені ще не доводилося лагодити такого гарного. Зате шити його дуже важко. Голка зовсім не лізе. Я вже зламала дві голки.

Навіть під час таких нарікань її обличчя було спокійне.

XXI

Взимку вийшло так, що я мусив повернутися в рідне село. Мати писала в листі: батькова недуга дедалі тяжчає, але все ще не так страшно. Проте з огляду на батьків вік просила в разі змоги приїхати додому.

Батько здавна хворів на нирки. Як і в інших літніх людей, його недуга була хронічна. Але сам батько і рідня сподівалися, що найгіршого не станеться, треба тільки берегти себе. Коли приходили гості, батько всім говорив, ніби якимось дотяг до того дня лише тому, що шанувався. Мати писала: батько працював у садку, як раптом йому запаморочилася голова й він упав. Усі вдома думали, що це легкий інсульт, і кинулися допомагати від тої недуги. А потім, коли почули від лікаря, що то не інсульт, а радше наслідок хронічної недуги, пояснювали непритомність хворобою нирок.

До зимових канікул лишалося вже небагато часу. Я подумав, що нічого не станеться, коли почекаю до закінчення семестру. Отож день-два не вибирався в дорогу. Увесь той час перед моїми очима поставав то образ заснулого батька, то обличчя стурбованої матері. В такі хвилини мені було тяжко на серці, й зрештою я вирішив поїхати. Не хотів гаяти часу на одержання грошей з дому, отож пішов до Сенсея попрощатись, а при тій нагоді позичити в нього трохи грошей.

Сенсей сказав, що він трохи простуджений і йому важко сидіти у вітальні, то запросив до свого кабінету. Через вікно на обрус падало лагідне сонячне світло, не таке часте взимку. У цій світлій кімнаті Сенсей поставив велике хібаці і вдихав пару, що піднімалася з тазу на залізній грубці.

— Легка застуда гірша за велику недугу, — сказав Сенсей і глянув на мене, криво посміхнувшись.

Сенсей ніколи серйозно не хворів. Ці його слова мене мало не розсмішили.

— Застуду я ще можу витримати, а щось більше — то вже ні. Та й ви вважали б так, якби довелося захворіти, — сказав я.

— Може, й так. Та якби я захворів, то б волів, аби то була смертельна недуга.

Я не надав особливого значення словам Сенсея. По короткім викладі змісту маминого листа я попросив позичити гроші.

— Таку суму можна позичити зараз же.

Сенсей гукнув дружину й сказав дати мені потрібні кошти. Вона пішла і взяла в шухляді креденса чи звідки там гроші, поклала їх люб'язно на білий письмовий папір і мовила:

— Ви, мабуть, переживаєте?

— Він багато разів непритомнів? — запитав Сенсей.

— У листі про це нічого нема... А що — в таких випадках непритомніють багато разів?

— Так.

Я вперше дізнався, що мати Сенсеєвої дружини померла від такої самої недуги, як і в мого батька.

— У кожному разі йому, мабуть, кепсько, — сказав я.

— Звичайно. Якби я міг помінятися з ним, то б радо це зробив... Його мучить блювота?

— Нічого про це не писали...

— Поки не мучить блювота, то все гаразд, — сказала дружина.

Того вечора я виїхав поїздом з Токіо.

XXII

Батькова недуга була не така серйозна, як я думав. Коли ввійшов у рідний дім, він сидів на ліжку, схрестивши ноги.

— Всі переживають, — сказав він, — то я не скаржуся й сиджу собі так без руху. Я вже можу навіть уставати.

А наступного дня, хоч як мати відмовляла його, він таки встав і звелів прибрати постіль. Мати, невдоволено згортаючи постіль, сказала:

— Як ти приїхав, батько відразу видужав.

Я також не мав підстав вважати, що батько вдає здорового.

Мій старший брат працював на далекому Кюсю, і він міг приїхати тільки в разі крайньої потреби. Старша сестра вийшла заміж в іншій провінції, і коли можна було обійтися без неї, то її не викликали. З нас трьох найлегше виявилось приїхати саме мені, студентові. Батько був дуже радий, що я зважив на маминого листа й приїхав ще до канікул.

— Жаль, що ти перервав своє навчання через мою легку хворобу. Мама пише забагато листів, — сказав батько.

І це були не просто слова. Своїм велінням згорнути постіль він доводив, що здоровий, як завжди.

— Не легковажте, бо хвороба знов дасться взнаки.

Це моє зауваження батько сприйняв дуже легко, навіть задоволено.

— Я буду здоровий, коли шануватимуся так, як завжди.

І справді, батько мав здоровий вигляд. Ходив собі по хаті й ані захекувався, ані паморочивсь. Лише колір його обличчя був нездоровий, але це вже почалось віддавна, то цим ми не надто переймалися.

Я написав Сенсеєві листа, подякував за позичку і попросив почекати, гроші привезу, коли в січні повернуся до Токію. Далі писав, що батько не в такому поганому стані, як я думав, що наразі можна бути спокійним і що нема ні блювоти, ні запаморочення. Наприкінці поцікавився Сенсеєвою застудою. Його недуга здавалася мені дрібничкою.

Я відіслав листа, зовсім не сподіваючись від Сенсея відповіді. А потім, коли розповідав про нього батькові й матері, то ввесь час бачив перед очима його кабінет.

— Коли поїдеш до Токію, візьми для нього грибів.

— Добре, але чи Сенсей їсть сушені гриби?

— То неабиякі ласощі, думаю, нема такого, хто вже зовсім не любив би грибів.

Для мене дивне було таке поєднання — гриби й Сенсей.

Відповіддю Сенсея я був трохи здивований. Особливо дивувало, що в його листі ні про що особливе не йшлося. Я подумав, Сенсей відповів просто з люб'язности. Такий простий лист дуже втішив мене. Адже це був перший лист, якого я отримав од нього.

Може видатися, ніби ми з Сенсеєм часто листувались. Але це не так. За Сенсеєве життя я отримав від нього лише два листи. Один з них — оця проста відповідь, про яку тепер мова, а другий — довгий, написаний для мене перед його смертю.

Та що хвороба не дозволяла батькові багато рухатися, то він, хоч і встав з ліжка, майже не виходив надвір. Одного погідного дня пополудні поволі пішов собі в садок, а я з остороги, щоб йому щось не сталося, йшов обіч. Дуже боявся за нього і просив, щоб сперся рукою на моє плече, але він тільки посміхнувся.

XXIII

Я часто грав з батьком у шахи, щоб трохи розвіяти його нудьгу. Ми обоє вдалися трохи вайлуваті, то сідали собі біля kotaцу, шахівницю клали на kotaцую. Гур а щоразу, коли робили хід, витягали руки з-під ковдри. Часом аж до кінця партії не завважували, що одному з нас бракує фігур. А ото була потіха, коли мати щипцями виймала з попелу запропалу

фігуру.

Коли батько вигравав, то неодмінно пропонував ще одну партію. Втім, коли програвав, то також. Любив, сидючи коло котацу, совати фігурки, й не важливо — вигравав чи програвав. Спочатку ця пенсіонерська розвага була й для мене цікава, але за кілька днів така одноманітність перестала задовольняти мене, молодого й життєрадісного. Іноді я сильно позіхав, прикриваючи рота рукою, в якій тримав виграну фігуру.

Я думав про Токіо. І я чув, як сильно б'ється моє серце, кожним ударом кличучи мене до діяння. І що найдивніше, мав відчуття, що ці удари непомітними порухами своєї душі посилює Сенсей.

Я подумки намагався порівняти з ним батька. Вони обоє провадили таке тихе життя, що для решти світу було однаково, живі вони чи померли. З погляду інших людей кожен з них був ніщо. В кожному разі батько, що полюбляв шахи, не влаштовував мене як напарник. І навпаки, Сенсей, що, здається, ніколи не виходив на люди задля розваги, був для мене більшим, ніж близький знайомий, з яким я заприятелював на морі. Він упливав на мій інтелектуальний розвиток. Утім, «інтелектуальний розвиток» — це надто холодно, тому ліпше скажу «духовний розвиток». Тоді мені здавалося, ніби без перебільшення можу сказати, що в моє тіло вселилася Сенсеева сила й у моїй крові тече його життя. На таку очевидну річ, яка раптом постала переді мною — що батько — мій справжній батько, а Сенсей, розуміється, — зовсім чужа людина, я здивувався так, мов уперше відкрив велику істину.

Я сам нудився вдома, та й батьки, які ще недавно ставилися до мене як до дорогого гостя, вже наситилися мною. Мабуть, кожен, хто приїжджав додому на літні канікули, відчув це; з тиждень тебе не відпускають од себе, догоджають в усьому, а як дійде верхів радості, то замилювання потроху гасне і врешті з тобою поведуться так безцеремонно, мов однаково — є ти чи тебе нема. Я також під час відвідин рідного дому переходив той верх. Більше того, тепер приїжджав не такий, як колись, у мені вже було щось токійське, а батьки цього не розуміли й дивувалися. Це так само було незвично й для батька, й для матері, як у давні часи дух християнства в домі конфуціанця. Я, звичайно, старався не показувати цього. Але це вже було в моїй натурі, то хоч як я оберігався, іноді воно з'являлося на батькові чи мамині очі. До того ж мені вже тут було нецікаво. Захотілося швидше до Токіо.

На щастя, батькова недуга залишалася в тому самому стані, і ніщо не свідчило, що йдеться до гіршого. Для певности ми запросили досить здалека доброго лікаря; він оглянув батька й не знайшов нічого загрозливого. Я вирішив поїхати ще до закінчення канікул. Коли сказав, що їду, — дивна то річ — людська натура, — і батько, і мати почали мене відмовляти.

— Що, вже назад? А не заскоро? — сказала мати.

— Міг би ще побути чотири-п'ять днів, — озвався батько.

Я не відклав дня свого від'їзду.

XXIV

По поверненні до Токіо я вже не застав новорічних прикрас. Містом гуляв холодний вітер і ніде й сліду Нового року.

Я відразу пішов до Сенсея повернути йому борг. Водночас поніс і гриби. Мені було ніяково давати їх йому до рук, то я сказав, що мати передала це для нього, і поклав їх перед його дружиною. Гриби були в новій коробці від цукерок. Господиня ласкаво подякувала і взяла коробку, щоб віднести до сусідньої кімнати. Мабуть, здивувалася легкістю й запитала:

— Які це цукерки?

У таких випадках вона з близькими знайомими показувала своє на диво простодушне дитяче серце. Вони обоє поцікавилися батьковим здоров'ям, а Сенсей ще додав:

— Що ж, батько почувається добре, й тепер не страшно, але хвороба є хвороба і треба шануватися.

Сенсей знав про недугу нирок набагато більше, ніж я.

— Ця хвороба прикметна тим, що людина вже хвора, а ще не знає цього і живе собі спокійно. Я знав одного офіцера, що вмер від такої хвороби зовсім несподівано. Навіть дружина, яка спала поруч з ним, не мала часу на допомогу. Він збудив її й поскаржився на слабкість, а вранці вже був мертвий. А дружина подумала собі, що він знову заснув.

Я, досі такий спокійний, раптом захвилювався.

— Чи таке може статися й з моїм батьком? Хто запевнить, що ні?

— А що каже лікар?

— Лікар каже, що вже нічим допомогти не можна. Але він також каже, що наразі нема чого перейматися.

— То й добре, якщо лікар так каже. А офіцер, про котрого я оце говорив, не шанувався, ще й любив веселе життя.

Я трохи заспокоївся. А Сенсей на таку переміну додав:

— Але людина, здорова чи хвора, — слабка істота. Кожен колись і від чогось мусить померти.

— І ви про це думаете?

— Так, і я, хоч би який був здоровий, не можу не думати про це.

На Сенсеєвих устах майнула тінь усмішки.

— Хіба раз приходить нагла смерть? Природна смерть. А буває, вмирають у змиг ока. Від неприродного насильства.

— Що то таке — неприродне насильство?

— Не знаю, але, мабуть, усі, хто збавляє себе віку, вдаються до неприродного насильства.

— То й замордовані також помирають від неприродного насильства, еге ж?

— Про це я чомусь зовсім не думав. Але, мабуть, так.

Того дня на тому й урвалась наша розмова. Я повернувся додому, й батькова недуга вже мене не так непокоїла. Сенсеєві слова про природну і неприродну смерть не справили на мене надмірного враження і не залишили глибокого сліду в пам'яті. Тепер я більше думав про те, що час уже нарешті взятися до дипломної роботи, до котрої вже не раз брався, та ніяк не міг почати.

XXV

У червні того року я закінчував останній семестр і до кінця квітня мусив написати дипломну роботу. «Два, три, чотири», — рахував я на пальцях дні, що залишились, і вже навіть засумнівався в своїх силах. Інші мали вже чимало зібраного матеріалу і виписок, а я не мав нічого, хоч нібито й працював. Мав рішучий намір взятися до роботи тільки з нового року. І почав рішуче. Та раптом побачив, що не посуваюся вперед ні на крок. Досі сяк-так міркував над своєю темою і думав, наче вже маю майже готовий скелет, та коли почав писати, то вхопився за голову. Зрештою, щоб не морочитись доведенням до ладу своїх думок, я вирішив використати матеріал з літератури й додати свої висновки.

Тема, яку обрав, була дуже близька до Сенсеєвого фаху. Колись я поцікавився його думкою про мій вибір, він поставився схвально. Тепер, опинившись у скруті, відразу пішов до Сенсея й запитав, яку літературу маю взяти. Сенсей охоче розповів мені все, що знав, і навіть запропонував кілька книжок зі своєї бібліотеки. Та він ні на волосинку не хотів узяти на себе керівництво моєю роботою.

— Останнім часом я мало читаю, тому відстав. Ліпше звернутися до котрогось університетського професора.

Тоді я раптом згадав слова його дружини про те, що колись Сенсей читав надзвичайно багато, а потім чомусь геть утратив інтерес до книжок. Я навіть забув про свою дипломну роботу й запитав:

— Чому тепер вас не цікавлять книжки, як колись?

— Чому? Без причини... Мабуть, тому, що хоч би скільки прочитав, однаково не стану видатним. Та й...

— Та й що?

— Просто так, раніше, коли мене хтось щось питав і я не знав, то мені було ніяково, аж майже соромно, але останнім часом я вважаю, що не треба соромитися, коли чогось не знаєш. Тому, мабуть, і пропало бажання намарно читати. Словом, швидше тому, що я постарів.

Сенсей говорив дуже спокійно. Ці слова мене не дуже вразили, бо в них не відчувалось того

гіркому присмаку, властивого людині, яка повернулася спиною до світу. Я пішов додому без думки про його старість, хоч і без захоплення як видатною особою.

Ото мучився сам, аж очі почервоніли, як у причинного, що чимось марить. Я шукав порад у товаришів, які закінчили університет попереднього року. Один з них сказав, що ледве встиг здати роботу в останній день, примчавши рикшею. Другий сказав, що приніс роботу чверть по п'ятій і йому були б завернули її, якби не доброзичливість професора. Мене охопив неспокій, та водночас прийшла рішучість. Я щодня висиджував, скільки мав сил. А коли вставав з-за столу, то йшов у напівтемну бібліотеку і водив очима вгору по полицях. Мої очі бігали по золочених літерах обкладинок, мов у дилетанта, який вишукує рідкісну книгу.

Розквітли сливи, а потім холодний вітер повернув на південь. Згодом я то тут, то там уловлював вістки, що нібито розцвіла сакура. Але, мов запряжений кінь, був підвладний і поганяла мене дипломна робота. До кінця квітня, поки вчасно закінчив роботу, я не ступав на Сенсеїв поріг.

XXVI

Я був вільний аж на початку літа, коли на гіллі сакури вже осипався цвіт і пробивались зелені листочки. Почувався, мов пташка, яку випустили з клітки, й вона, милуючись просторами неба й землі, вільно тріпоче крилами. Я відразу пішов до Сенсея. Дорогою милувався молоденьким листячком трилистого лимона, що розпускалося на почорнілому живоплоті, і лагідним відсвітом сонця від гладенького листи гранатових дерев. Все це було для мене ще рідніше, мов я бачив його вперше в житті.

Побачивши мене веселого й щасливого, Сенсей сказав:

— Здав дипломну роботу? Як добре!

— Завдяки вам нарешті здав. Уже закінчились мої муки, — відповів я.

І справді, тоді я був такий радий, бо по довгій роботі нарешті міг відітхнути. Був певен за свою дипломну роботу і навіть задоволений нею. Я невгамовно викладав Сенсеєві зміст моєї праці. А він своїм звичним тоном проказував: «Он воно як» або «Так-так», але жодних інших зауваг не робив. Цього мені було замало, я навіть відчув легке розчарування. Але того дня був такий окрилений, що надумав повести наступ на Сенсеєву байдужість. Хотів витягти його на виднокола свіжої зеленої природи.

— Може, підемо кудись? Надворі так гарно.

— Куди?

Мені було однаково куди. Просто я хотів повезти Сенсея за місто.

Невдовзі ми вже були далеко й блукали собі тихою місциною, чи то передмістям, чи селом. З живоплоту фотинії я зірвав молоденький листочок і засвистав на ньому. Я вмів добре свистіти на листочках, навчився від одного товариша з Каґосіми. Я й далі самовдоволено дув, а Сенсей, не звертаючи на мене уваги, пішов в інший бік.

Трохи далі коло невеликої будівлі, густо заслоненої молодим листям, ми побачили вузьку стежку. Вона виляса крізь ворота, а на стовпі було прибито табличку, з якої стало розуміло, що це не чиясь вілла, а садок. Сенсей глянув на ворота, за якими стежка бралась угору, й спитав:

— Підемо?

— Тут продають саджанці, — вмить відповів я.

Стежка, петляючи межі шкілками, привела нас до будинку, що стояв ліворуч. Відчинений навстіж дім був порожній, ні тіні живої душі. Тільки у великому глечичку при порозі перед домом плавала золота рибка.

— Як тут тихо. Чи добре, що ми прийшли сюди без дозволу?

— Думаю, добре.

Ми пішли далі. Але й там не видно було ні душі. Мов полум'ям, буяли квітом дикі азалії. Сенсей показав на ясно-брунатну:

— Оця називається кірісіма.

На площі в добрих десять цубо росли також півонії, та ще не настала їхня пора й жодна не квітувала. Біля тої грядки стояла стара лавка, й Сенсей ліг собі горілиць, розпростерши руки й ноги у позі, що нагадує ієрогліф «великий». Я сів на вільний краєчок і закурив. Сенсей дивився в ясно-блакитне небо. А моє серце розкошувало від чарівних крон молодого листя. Коли добре вдивляєшся, то бачиш на кожному дереві листя іншого кольору. Навіть тої самої породи клени не мали однакового. Сенсеїв капелюх, котрого він насадив на тонкий саджанець криптомерії, впав од подуву вітру.

XXVII

Я відразу підняв капелюха, зішкріб нігтями червону глину, що де-не-де прилипла до нього, й покликав:

— Сенсею, ваш капелюх.

— Дякую.

Він підвівся, взяв капелюха і так, чи то сидячи, чи то лежачи, задав таке дивне запитання:

— Не дивуйся, але чи велике ваше майно?

— Не можна сказати, що велике.

— Ну яке приблизно? Щиро перепрошую.

— Та маємо трохи лісу й поля...

Це вперше Сенсей відверто мене запитав про маєток моєї родини. А я ніколи нічого не питав, з чого він живе. Від самого початку знайомства з ним мене не полишала думка, як він може жити без праці. Але я вважав, що це негоже відверто запитати про це, то й утримався. Й тепер, коли очі вже втомились від кольору молодого листя, мого серця знову торкнулася ця думка.

— А ви, Сенсею? Який маєте маєток?

— Хіба я нагадую такого, що має маєтки?

Сенсей завжди жив досить скромно. До того ж сім'я була невелика, то й дім невеликий. Але навіть я, що не належав до його родини, бачив, що Сенсей живе в статках. Хоч у його способі життя не було розкошів, та не було й черстої скупости.

— Трохи нагадуєте, — відповів я.

— Маю якісь гроші, але я зовсім не багатий. А якби був багатий, то, звичайно, збудував би собі кращий дім.

Сенсей сидів на лавці, підібравши під себе ноги, а коли доказав останні слова, то кінцем своєї бамбукової палички почав виписувати на землі коло. Відтак різко встромив паличку в землю.

— А колись я таки був багатий!

Його слова пролунали, мов думка вголос. Я не знав, що сказати, то й мовчав.

— А колись я був багатий, чуєш? — повторив Сенсей і глянув на мене, ще й усміхнувся.

А я далі мовчав. Власне, мені було ніяково, я не міг нічого відповісти. І тепер Сенсей перемінив розмову.

— Як там здоров'я батька?

Із січня я не мав жодних вісток про батькове здоров'я. В листах, що надходили з дому щомісяця разом з грошовим переказом, я бачив його почерк, але ні слова про здоров'я. До того ж тон листів також був спокійний. Письмо не зраджувало тремтіння руки, як то нерідко буває в хворих.

— Нічого не пишуть про здоров'я, то вже, мабуть, почувається краще.

— Добре, якщо почувається добре, але... Хвороба є хвороба.

— Хочете сказати, що все одно справи кепські? Але, думаю, ще якийсь час він протягне. Нічого ж не пише!

— Думаєш?

Сенсеєву цікавість про маєток нашої родини й розпити про батькову недугу я мав за звичайну розмову — він говорив про те, що спало на думку. Та на дні його слів був прихований зміст. Я не мав такого життєвого досвіду, як він, тож, звичайно, не завважив цього.

XXVIII

— Якщо твоя родина має якийсь спадок, то, на мою думку, треба залагодити все тепер, хоч, звичайно, це не моя справа. Як думаєш, чи не варто, поки батько здоровий, зробити все так, щоб сповна отримати свою частку? Бо потім, коли щось станеться, найбільше клопоту якраз зі спадком.

Я не надав великої ваги тим словам. Був певен, що в нашій родині ніхто ні батько, ні мати, ні я — цим не переймається. До того ж я був трохи здивований з тих слів і його надмірної практичності. Але зі звичайної поваги до старшого нічого не сказав.

— Пробач, якщо вразив тебе словами про можливу смерть твого батька. Але людина смертна. І хоч яка здорова, ніколи не знає, коли помре.

Тон його мови був дуже прикрий.

— Я на це зовсім не зважаю, — виправдувався я.

— Скільки маєш братів і сестер? — запитав Сенсей.

Він розпитував мене про всю рідню, навіть про дальших родичів, про дядька, тітку та інших. А потім запитав:

— І всі вони добрі люди?

— Здається, дуже поганих нема. Всі вони переважно з села.

— А чому селяни не можуть бути поганими?

Мене мучив цей допит. Але Сенсей навіть не дав подумати над відповіддю.

— Сільські люди, навпаки, навіть гірші від міських. Оце ти сказав, що начеб у твоїй родині нема поганих людей, еге ж? А ти думаєш, у світі є якісь особливі люди, яких називають поганими? В світі нема такої взірцево поганої людини. Переважно всі добрі — добрі люди, принаймні просто люди. Та найстрашніше, що в годину спокуси вони раптом стають поганими. Тому не можна легковажити.

Здавалось, на цьому Сенсей не вгамується. Тепер і я вже хотів щось сказати, та раптом позаду загавкав пес. Ми з Сенсеєм здивовано озирнулися. Біля саджанців криптомерії, що росли за лавкою, невеликий клаптик землі був густо вкритий дрібним бамбуком. Пес вистромився з цього бамбуку й завзято гавкав. Аж ось до нього підбіг хлопчина років десяти й почав угамовувати. Тоді підійшов до Сенсея й привітався, не скидаючи своєї чорної шапки зі шкільним значком.

— Дядьку, коли ви прийшли, то в домі нікого не було?

— Не було нікого.

— Старша сестра і мама були в кухні.

— Так?

— Так. Треба було сказати «добрий день» і зайти.

Сенсей криво посміхнувся. Він вийняв з кишені гаманця і тицьнув хлопцеві п'ятисенного мідяка.

— Скажи мамі, що ми хотіли б тут трохи відпочити.

Розумні очі хлопця засвітилися усмішкою, і він кивнув головою.

— Тепер я саме за головного охоронця, — сказав хлопець і побіг уділ між азаліями. Пес також гайнув за хлопцем, задерши хвоста. Тоді в той же бік побігли ще двоє-троє хлопців його віку.

XXIX

А що через пса та хлопця Сенсей не докінчив своєї розмови, то я так і не збагнув її суті. Я зовсім не журився маєтностями й усякими такими речами, що непокоїли Сенсея. З огляду на мою вдачу й походження в голові не лишалося місця для думок про збитки та зиски. А це, мабуть, тому, що тоді я ще не знав життя, чи й тому, що не стикався з такими питаннями, отож мені, молодому, грошова проблема здавалася ще далекою.

У Сенсея я хотів випитати до кінця одну річ, а саме: як розуміти його слова, що в час спокуси кожен стає поганим. Річ не в тім, що я не розумів самих слів: я просто хотів знати більше про це.

Коли щезли пес і хлопчик, великий садок знову оповився лагідним спокоєм. На мить ми завмерли, мов поклякли в мовчанні. Та ось чарівна блакить неба почала втрачати свою променистість. Перед нами були переважно клени, і здавалося, що ясно-зелене листя, ще таке дрібне, мов краплі води на гілках, попереду темнішає. Було чути рипіння далеких возів. Я уявив собі, як селянин наладовує свій візок овочами чи ще чимось і вибирається на храмове свято. На цей звук Сенсей раптом підвівся відрухом людини, що прочнулась з глибокої задуми.

— Ходімо помаленьку назад. День вже досить довгий, та коли так і сидіти, то незчуєшся, як смеркне.

На Сенсеєвій спині залишились різні знаки від того, що він лежав на лавці. Я постирав їх одною й другою рукою.

— Дякую. Смола не вчепилася?

— Я все стер.

— Це хаорі я недавно справив собі. Тож як повернуся додому задрипаний, жінка лятиме. Дякую.

Ми дійшли до того дому, що був на півдорозі схилу. На веранді, де перед тим не було нікого, тепер сиділа господиня, а дівчина років п'ятнадцяти-шістнадцяти допомагала їй намотувати нитки на шпульку. Ми зупинилися біля великого глечика з золотою рибкою і привіталися:

— Дуже перепрошуємо, що турбуємо вас.

— Дарма, дарма, ласкаво просимо, — відповіла господиня і подякувала за того мідяка, що його Сенсей дав хлопцеві.

Коли ми вийшли за браму й проминули два-три квартали, я нарешті повернувся до Сенсея:

— Ви казали, що в часи спокуси кожен стає поганим, так? Що це означає?

— Означає? Глибокого значення тут нема... Це правда життя, а не теорія.

— Я не перечу проти правди життя. Але мене цікавить значення слів «у часи спокуси». Що ви розумієте під цим?

Сенсей розсміявся. І таким сміхом, мов казав, що тепер, коли ми відійшли від розмови, не варто нічого докладно пояснювати.

— Гроші, чуєш, гроші! Хоч би яка шляхетна була людина, а побачить гроші — і стає поганою.

Сенсєва відповідь здавалась мені дуже банальною й нікчемною.

Залишалось враження, що він відповів несерйозно, й це мене розчарувало. Я незворушно додав кроку. Сенсей, звичайно, залишився трохи позаду.

— Гей-гей! — гукнув він мені вслід. — Отож бачиш!

— Що?

— Ти відразу змінився від одного мого слова, — сказав Сенсей, дивлячись мені в очі, коли я дочекався його.

XXX

Тієї миті в глибині душі Сенсей був мені відразливий. І коли ми вже йшли разом, я навмисне не запитав його про те, що хотів запитати. А Сенсей — завважив він це чи ні? — й знаку не подав, що хоче змінити таке моє ставлення. Мене дратувало, що він мовчки йде своєю звичною спокійною ходою. І я надумав провчити його.

— Сенсею...

— Що?

— Ви, мабуть, були трохи роздратовані, так? Там, у саду. Я рідко бачив вас роздратованим, і думаю, що зараз то був рідкісний випадок.

Сенсей відповів не відразу. Мені видалось., ніби його зачепило за живе. А проте я мав також враження, що не влучив у ціль. Годі щось було придумати, то вже нічого не казав. І раптом Сенсей звернув на узбіччя дороги, став під гарно стриженим живоплотом, підібрав поділ хаорі й висякався. Поки Сенсей справляв свою потребу, я байдуже стояв собі.

— Перепрошую, — сказав Сенсей і пішов далі.

Тепер я вже зрікся думки присадити його. Вулиця, якою ми йшли, щораз люднішала. Широкі поля на схилах і на рівнині вже зовсім щезли з очей, а праворуч і ліворуч тяглися щільні ряди будинків. Але й тут ще де-не-де привертали увагу затишні куточки присадиб, де вився по бамбукових тичках горох або в загорожі з металевої сітки никали кури. Нам назустріч нескінченною вервицею тяглись вози, що поверталися з міста. Мене завжди захоплювало таке видовище, і я відразу забув про думки, що бентежили мою душу. А коли Сенсей несподівано повернувся до тої теми, я вже зовсім не думав про неї.

— То кажеш, я вперше здавався дуже роздратованим?

— Не дуже, але все ж...

— Мені байдуже, якщо я справляю таке враження. Я справді був роздратований. Мене завжди дратує, коли заходить мова про спадок. Не знаю, як на твій погляд, але я страшенно злопам'ятний. Завданих мені принижень і втрат не забуваю ні за десять, ні за двадцять років.

Тепер Сенсей говорив навіть ще збудженіше, ніж тоді. Але мене здивував зовсім не тон. А саме значення його слів. Шо й казати, таке зізнання з вуст Сенсея навіть для мене було зовсім несподіване. Я й на гадці не мав, що в Сенсеєві сидить така впертість. Я мав його за слабшу людину. І вся моя прихильність ішла від його слабких і сильних прикмет. Я, що під миттєвим враженням хотів був виступити проти Сенсея, відчув себе мізерним перед цими словами. Сенсей сказав:

— Один раз мене ошукали. До того ж ошукали мої кривні. Цього я ніколи не забуду. Перед моїм батьком вони вдавали непогрішних, та ще смерть не лягла на його очі, як перемінилися на брутальних. Приниження і втрати, яких я зазнав від них, відлунюють у моїй душі від дитинства понині. Й, мабуть, не стихнуть, поки я живу. Бо я не годен забути цього до самої смерті. Але я ще не помстився. Та думаю, що чиню більше, ніж помста окремим людям. Я не лише ненавиджу їх, я відчуваю зненависть до всього людства, до якого належать і вони. Гадаю, цього досить.

Я не міг вимовити ні слова розради.

XXXI

На тім і закінчилася наша розмова. Мене злякав душевний стан Сенсея, й не хотілося заходити глибше.

За околицею міста ми сіли на трамвай і майже не озивалися. А коли приїхали, то наші дороги розходились. Коли прощалися, Сенсей був уже якийсь інший. Привітнішим, ніж звичайно, тоном, він сказав:

— Тепер аж до червня — ти вільний, як птаха. Можливо, найвільніший на все життя. Розважся досхочу.

Я всміхнувся й скинув шапку. Коли дививсь на нього, то в мою душу закрався сумнів, чи справді у глибині серця він ненавидить усе людство. Ні в його очах, ні на вустах не майнула й тінь безнадії.

Сказати правду, Сенсей багато дав мені з ідейного погляду. Але треба додати, що бували випадки, коли мої сподівання на таку користь були даремні. Іноді його бесіди закінчувалися незрозуміло. І розмова, що виникла між нами того дня, залишилася в моїй душі як приклад такої незрозумілості.

Одного разу я безцеремонно сказав про це Сенсеєві. Він засміявся, а я кажу:

— Якби я був тупоголовий і не міг схопити сенсу, то це була б дрібниця, але я все дуже добре розумію, та дивуюся, чому ви не говорите відверто.

— Я нічого не приховую.

— Приховуєте.

— Ти бува не плутаєш мої теперішні думки й погляди з минулими? Я — нужденний мислитель, та думок, що назбиралися в голові, від людей не таю. Бо нема потреби таїти. Але чи маю виставляти перед тобою все своє минуле, — то вже інша річ.

— Не розумію, чому то «інша річ». Ваші думки багато значать для мене, бо народилися з вашого минулого. Якщо розділити їх, то все втрачає для мене вартість. Мені не досить бачити якісь бездушні ляльки.

Сенсей поглянув на мене вельми здивовано. Рука, в котрій була цигарка, затремтіла.

— Ти нахаба.

— Я говорю цілком поважно. І хочу чути поважні поради.

— Навіть попорпавшись у моєму минулому?

Слово «попорпатися» вразило мій слух несподівано страшним відголосом. Майнула думка: може, переді мною злочинець, а не вчитель, якого я завжди так шанував? Він поблід на лиці.

— Ти справді говориш це поважно? — перепитав Сенсей. — Я не вірю людям після

пережитого в минулому. Правду сказати, не вірю й тобі. Але чомусь тільки тобі хотів би вірити. Ти надто простодушний, щоб тобі не довіряти. Перш ніж умерти, я б хотів, щоб знайшлась одна-єдина людина, якій я міг би звіритись і спокійно попроситися з життям. Чи можеш ти стати тою єдиною людиною? Чи хочеш стати? Чи витриманий ти до всієї глибини душі?

— Якщо моє життя витримане, то й сказані слова витримані.

Мій голос тремтів.

— Добре, — сказав Сенсей. — Я розповім. Все розповім про своє минуле, нічого не приховую. А за це... Ні, то вже не важить. Та не знаю, чи моє минуле аж так знадобиться тобі. Може, ліпше було б не чути цього. Та й... тепер не можу розповісти цього, і знай, що я не розповім того раніше, ніж на це буде слухна нагода.

Повернувшись до пансіонату, я відчув на душі гніт.

XXXII

Мою дипломну роботу професори оцінили не так високо, як я сам. Але я захистив її, як і сподівався. На випускню церемонію витяг з валізи стару залежану зимову форму. В церемонійному залі було задушно. Я, закутаний в грубе цупке сукно, також мучився. Скоро хустинка в моїй руці стала геть мокра.

По церемонії я відразу пішов додому і роздягся догола. Потім відчинив своє вікно і з другого поверху пансіону дивився на світ через вічко згорнутого в трубку, мов далекогляд, диплома. Врешті жбурнув диплом на стіл та й упав серед кімнати навznak, розкинувши руки і ноги, — зобразив ієрогліф «великий». Я лежав і оглядався на своє минуле, а також уявляв своє майбутнє. І диплом, що означав кінець певної частини шляху, здавався мені то дивним папером великої ваги, то зовсім нікчемним папірцем.

Того вечора я пішов до Сенсея, бо мене запросили. Ми вже давніше домовилися, що коли отримаю диплом, то не піду на бенкет, а відсвяткую це з ним.

Як і домовлялися, стіл було застелено у вітальні біля веранди. На грубий твердо накрохмалений обрус із тканим узором лагідно й чисто падало світло лампи. Під час моїх обідів чи вечер у Сенсея хасі, чашки й філіжанки неодмінно ставили на білу серветку, як це є в європейських ресторанах. І полотно мало бути білісіньке, свіжовипране.

— Те саме з комірцями й манжетами. Ніж одягати брудні, то ліпше відразу мати барвисті. А біле має бути чисте, — казав Сенсей.

І він справді був охайний. У кабінеті й усьому домі все було чепурне. Ця Сенсеєва прикмета мені, недбалому, дуже впадала у вічі.

Одного разу я сказав його дружині:

— Сенсей надто вибагливий.

Вона відповіла:

— Але до одягу не дуже.

Сенсей, сидючи поруч, усміхнувся й сказав:

— Правду кажучи, в душі я вибагливий. Тому завжди мучать мене докори сумління. То вже дурна натура.

Я не знав, як розуміти те «в душі я вибагливий», — чи йшлося про нервову вдачу, чи про педантичну охайність. Дружина також, здається, не збагнула цього до кінця.

Того вечора я сидів за столом навпроти Сенсея. А його дружина сіла обличчям до садка.

— Вітаю, — сказав Сенсей і підняв чарку. Цей тост не був для мене такий радісний. Й одна з причин незворушності мого серця на те слово полягала в тім, що я не почувався аж таким щасливим, щоб стрибати з радості. Та й Сенсей проказав це не так весело, щоб пробудилася моя радість. Він підняв келих з усмішкою на обличчі. І в ній я не відчув ані тіні іронії. Водночас не міг збагнути, чи він щиро вітає мене. Його усмішка мов промовляла: «У таких випадках повелося вітати».

А його дружина сказала:

— Чудово! Батько й мати, мабуть, дуже раді.

Аж тепер я згадав про хворого батька. І подумав, що треба негайно поїхати додому і показати йому диплом.

— А що з вашим дипломом, Сенсею? — запитав я.

— Що?.. Чи він десь є? — запитав Сенсей у дружини.

— Так, десь повинен бути.

Ні він, ні вона добре не знали, де той диплом.

XXXIII

Коли дійшло до їди, господиня відпустила служницю, що доти сиділа коло неї, і сама прислужувала нам. Мабуть, такий тут був звичай, коли приходили дорогі гості. Спочатку я соромився, а потім сміливо ставив чашку перед господинею.

— Чаю? Рису? Ви їсте дуже багато, — інколи й вона говорила без церемоній. Але того дня, серед гарячого літа, я не мав аж такого апетиту, щоб дати їй підставу для кепкувань.

— Що, вже? Останнім часом ви щось дуже мало їсте.

— Річ не в тому, що я тепер мало їм. Здушно, то й не хочеться їсти.

Вона кликнула служницю, сказала прибрати зі столу й принести морозиво та плоди.

— Морозиво домашнє.

Здавалось, що вона, цілі дні сидючи вдома, одно пригощає гостей морозивом власного виробу. Я з'їв три порції.

— Що думаєш робити тепер, по закінченні університету? — запитав Сенсей. Він підсунув свою подушку трохи до веранди і на порозі сперся спиною до сьодзі.

Я щойно звивався з думкою про закінчення університету й досі не знав, що робитиму далі. Господиня відчула це й запитала:

— Підете вчителювати?

Я нічого не відповів, а вона знову спитала:

— Чи служити?

Ми з учителем засміялися.

— Правду кажучи, я ще не думав про свій фах. Майже зовсім де думав. Мабуть, тому, що це нелегкий вибір, бо сам ще нічого не робив і не знаю, яка робота добра, а яка погана.

— Може, й так. Але ви можете дозволити собі так думати, бо маєте за що жити. А гляньте на тих, що в скруті. Вони не можуть бути такими спокійними.

Дехто з моїх товаришів ще до закінчення університету говорив про вчителювання в школі. Я визнавав це слушним, але тут відповів так:

— Мабуть, на мене трохи вплинув Сенсей.

— Таким впливам не треба влягати. — Сенсей криво посміхнувся. — Байдуже, вплинув чи ні, але зроби так, як я тобі казав, — поки батько живий, забезпеч належний поділ майна. Інакше твоє життя піде навперекоси.

Я згадав початок травня, коли цвіли азалії і ми з Сенсеєм розмовляли в тому великому садку за містом. І знову в моїх вухах забриніли його роздратовані слова. То були не просто сильні, а радше страшні слова. Але я, ще не знаючи життя, не бачив у них логіки.

— Пані, а ви багаті?

— Чому ви питаєте про це?

— Бо від Сенсея я не міг дізнатися.

Вона усміхнулася до чоловіка.

— Мабуть, тому, що нема про що дізнаватися.

— Я питаю про це, бо хочу знати, скільки треба, щоб жити, як Сенсей, і для розмови з батьком це придасться.

Сенсей дивився в садок і спокійно кутив. Моїм бесідником, отож, мусила бути господиня.

— Та трохи маємо. Яюсь зводимо кінці з кінцями... Але що вам до того, ви повинні тепер справді щось робити. А не тільки байдики бити, як Сенсей...

— Я не б'ю байдики.

Сенсей відповів на жінчині слова, ледь обернувшись до нас.

XXXIV

Того вечора я пішов від Сенсея по десятій. Мав намір за два-три дні поїхати додому, тож відразу й попрощався.

— Якийсь час не бачитиму вас.

— У вересні повернетесь, чи не так?

Тепер, коли я вже закінчив університет, не було конечної потреби приїжджати у вересні. І в серпні, коли найбільша спека, я не мав наміру вибиратися до Токіо. Ніщо не примушувало мене квапливо шукати роботи.

— Мабуть, у вересні.

— То бувайте здорові. Власне, ми влітку, певно, також кудись поїдемо. Бо заповідається страшна спека. Якщо поїдемо, то надішлемо вам листівку.

— А ви куди маєте намір?

Сенсей слухав нашу розмову з усмішкою на вустах.

— Ще не вирішено, поїдемо чи ні.

Я вже хотів уставати, коли Сенсей спинив мене запитанням:

— До речі, як там батько?

Я майже нічого не знав про батькове здоров'я. Сподівався, коли нема вісток, то з ним не гірше.

— То не така собі легка хвороба. Бо як настане уремія, справи будуть кепські.

Я не знав, що таке уремія. Під час зимових канікул у розмові з лікарем я не почув цього слова.

— Добре глядіть за ним, — сказала господиня, — бо коли отрута дійде до мозку, то вже буде кінець. І тут не до сміху.

Я, що так мало знав життя, відчув якийсь жах від цих слів, але усміхнувся.

— Якщо вже недуга невиліковна, то як не доглядай, а нема ради.

— Раз ви змирились з цим, то вже нема що й казати.

Жінка, мабуть, згадала, що її мати померла від такої ж недуги, бо останні слова проказала понуро, схиливши голову. Тепер і мене взяв жаль за батькову долю.

Раптом Сенсей обернувся до дружини.

— Сідзу, цікаво, чи ти помреш раніше від мене?

— Чому?

— Чому? Просто так. А може, я раніше? Взагалі люди звикли до того, що чоловік помирає перший, а жінка залишається після нього, так?

— Не конче. Хоча чоловіки бувають переважно старші.

— І через це вмирають перші? То виходить, і я маю скорше від тебе піти на той світ, еге?

— Ти не такий, як усі.

— Невже?

— Ти ж маєш міцне здоров'я. Майже ніколи не хворів. Отож хоч скач, хоч плач, а перша піду я.

— Таки перша?

— Атож, перша.

Сенсей глянув на мене. Я всміхнувся.

— Але якщо станеться, що перший піду я? Що ти тоді робитимеш?

— Що робитиму?

Тут вона запнулася. Здавалось, на мить її душу вразило уявлюване горе, але коли вона підвела голову, то вже була в іншому настрої.

— Що робитиму? Нема ради, скажу собі, бо ні старий, ні молодий не знає, коли прийде його година, — мов жартома, сказала вона, навмисне дивлячись на мене.

XXXV

Я вже відколи збиравсь іти, але ще залишився дослухати розмову.

— А як гадаєш ти?

Що я міг казати про те, хто з них швидше помре — Сенсей чи дружина. Я знову лише усміхався.

— Я також не знаю, скільки кому судилося прожити.

— Справді, кожному судилося своє, — проказала господиня. — Від народження нам уже визначено роки, й тут нічого не вдієш. Чи знаєте, що його батько і мати померли майже одночасно?

— Того самого дня?

— Не дня. А майже одночасно померли одне по другім.

Для мене це була новина. Видалось дивним.

— Чому вони померли одночасно?

Вона хотіла відповісти. Але Сенсей не дав їй сказати.

— Припиніть цю розмову. Це ні до чого.

Сенсей навмисне щосили махав віялом. Потім через плече озвався до дружини:

— Сідзу, коли я помру, цей дім залишиться тобі.

Вона засміялася.

— То й землю залиши мені.

— Земля не моя, то нічого не вдію. Зате все, що моє, залишиться тобі.

— Дякую. Але що я робитиму з отими іноземними книжками?

— Продаси букіністові.

— Скільки за них буде?

Сенсей не назвав ціни. Але він так просто не залишив розмови на таку далеку тему, як його смерть. Він був певен, що помре раніше від дружини. А вона спочатку, здається, відповідала простодушно. Та потроху ця розмова діткнула чутливе жіноче серце.

— Коли помру, коли помру... Скільки можна торочити про це. Бійся Бога, годі: перестань говорити «коли я помру». Бо з того добра не буде. Коли ти помреш, я все зроблю, як заповіси, а тепер годі цього.

Сенсей обернувся до садка й усміхнувся. Але більше не говорив на неприємну для дружини тему. Я, що так довго затримався тут, також підвівся. Сенсей з дружиною провели мене до порога.

— Глядіть за хворим, — сказала дружина.

— До вересня, — сказав Сенсей.

Я переступив поріг. Посеред двору в темряві ночі стояла рясна маслина, що так розкинула своє віття, мов хотіла загородити мені дорогу. Я ступив кілька кроків і глянув на віття з потемнілим листям, і мені уявилися квіти та запах цього дерева, коди я прийду сюди восени. Згадуючи про Сенсеїв дім, я завжди бачив і це дерево. Отак, зупинившись під ним, думав про осінь, коли знову переступлю цей поріг, аж тут лампа в передпокої погасла. Мабуть, Сенсей з дружиною вже пішли до кімнати. Я вийшов самотно на темну вулицю.

До пансіону ще не пішов. Перед поверненням додому треба було дещо купити, та й мій переповнений шлунок потребував руху, отож я подався у бік людних вулиць. Там був ще ранній вечір. Серед тлуму людей, що вешталися вулицями, я зустрів однокурсника. Він силоміць затягнув мене до бару й примусив вислухати свою промову, подібну до піни пива. До пансіону я повернувся вже по півночі.

XXXVI

Наступного дня, хоч яка була спека, я пішов купувати все, що мені замовили. Коли читав листа, все здавалося дрібницею, а згодом відчув, скільки того всього. У трамваї, обливаючись потом, я з ненавистю думав про селян, що не шкодують ні чужого часу, ні чужих клопотів.

Я не мав наміру ціле літо байдикувати, а заздалегідь склав собі розпорядок дня і тепер хотів знайти потрібні книжки. Задля цього був ладен потратити півдня на другому поверсі книжкового магазину Марудзен. Я підійшов до полиці з цікавими книжками й переглянув їх від початку до кінця.

З покупками найбільше клопоту завдали мені жіночі змінні комірці. В магазині їх було безліч. І я не знав, який обрати. Та й ціни були дуже різні. Дешеві на мій погляд виявлялись дуже дорогі, а котрі я мав за дорогі, були дешеві. Хоч як я крутив ними, а не міг добрати, чому така різниця в ціні. Я зовсім розгубився. Й навіть пошкодував, що не попросив це зробити Сенсеєву дружину.

Я купив валізку. Звичайно, вона була проста, не імпортна, але двох блискучих бляшок на ній було досить, щоб сподобатися на селі. Ту валізку я купив на мамине прохання. Вона написала в листі, щоб по закінченні університету купив нову валізку і в ній привіз додому всі гостинці. Коли я прочитав це, то засміявся. Зрозумів, що вона мала на увазі, але це видавалося жартом.

Я виїхав з Токіо, як і казав Сенсеєві, на третій день. Від самої зими чув од нього застереження щодо батькової недуги й мав би непокоїтися, але я чомусь був спокійний. Більше думав про маму, як то їй буде, коли батька не стане. Десь у душі вже був готовий до того, що скоро батько помре. І в листі до брата на Кюсю написав, що вже нема надій на батькове одужання. Навіть порадив братові постаратися ще цього літа навідатись додому й побачитися з батьком. А ще додав такі щемкі слова, що старим дуже самотно в селі й ми, діти, повинні б жаліти батьків. Я написав це під хвилиним враженням. А потім мій настрій змінився.

У поїзді я думав про таку суперечність. І сам собі здавався таким лицеміром, що зробилось неприємно. Я знову згадав про Сенсея та його дружину. Особливо на пам'яті була та розмова, коли три дні тому мене запрошена на вечерю.

«Хто помре перший?» — повторив я в думці те запитання, що виникло тоді між Сенсеєм і його дружиною. Я подумав собі, що на таке запитання ніхто не дасть певної відповіді. А якби було очевидно, хто помре перший, то що б зробив Сенсей? Що зробила б пані? Я подумав, що вони не придумали б нічого мудрішого, як жити своїм звичним ладом. (Як ото я, що не можу нічого вдіяти, коли знаю, що батькові залишилися лічені дні.) Я дивився на людину як марну істоту, а її лицемірство, породжене безпорадністю, мав за нікчемство.

КНИГА ДРУГА

БАТЬКИ І Я

I

Я приїхав додому й здивувався, бо батькове здоров'я майже не змінилося відтоді, коли я був на канікулах.

— А-а, приїхав? От і добре, що вже закінчив університет. Почекай-но трошки, я вмиюся.

Батько саме порядкував у садку. Він пішов за хату, де була криниця:, а за ним маяла хусточка, прив'язана ззаду до старого бриля, щоб не пекло сонце.

Я був зворушений такою батьковою радістю, бо сам ставився до закінчення університету як до звичайної події.

— Як добре, що ти вже закінчив університет!

Ці слова він повторював багато разів. Я подумки порівнював його радість із настроєм Сенсея, коли того вечора за столом він сказав: «Вітаю». Сенсея, що вітав на словах, а в душі був байдужий, я мав за шляхетнішого від батька, що тішився цим, як дитина. Врешті я почав перейматися неприязню до батькової обмежености. Я сказав:

— Нічого особливого в цьому немає. Щороку сотні людей закінчують університет.

Батько здивувався.

— Я не кажу про саме закінчення. Хоча й це дуже добре, але я маю на оці щось інше. Якби ти знав!..

Я просив пояснити, що він має за увазі. Батько не дуже радо, але врешті сказав:

— Власне, я кажу, що це для мене дуже добре. Сам знаєш: я хворий. Тоді, як ти був на зимових канікулах, я думав, що протягну заледве три-чотири місяці. Яке щастя, що я досі на ногах. І навіть у русі. Й ось ти закінчив університет. Тому я щасливий. Хіба це не щастя для батька, що його син, для котрого він так старався, закінчив університет ще за його життя, а не по смерті? Тобі, вже такому вченому, може, й не цікаво, що я тільки й кажу: «Як добре, як добре, що ти закінчив університет». Але подивися на все моїми очима й побачиш, то все інакше. Закінчення університету більше тішить мене, ніж тебе. Розумієш?

Я не мав слів. Я був вражений так, що не здобувся на пробачення, і похнюпив голову. Здавалось, батько спокійно чекає своєї смерти. Більше того, він уже був начеб змирився з думкою, що напевно помре раніше, ніж я закінчу університет. Який же я дурень, мені й на гадку не спало, як відгукнеться в батьковому серці моє закінчення університету. Я вийняв з валізки диплом і показав батькові та матері як щось дороге. Диплом був чимось притиснутий і втратив свій первісний вигляд. Батько старанно розгладив його.

— Таку річ треба скрутити й нести в руці.

— Треба було в середину вставити осердя, — докинула мати.

Батько роздивився диплом, а потім підвівсь, підійшов до токономи й поклав його на видноті, щоб відразу впадав у вічі. На такі випадки я завжди мав що сказати, але тоді почувався якось незвичайно. Не хотів ні слова перечити батькові й матері, а мовчки здався на їхню волю. Цупкий папір ніяк не піддавався батькові. Тільки-но прилаштує, а він знову скручується.

II

Я відвів маму набік і запитав про батькове здоров'я.

— Він так вештається в садку, наче геть здоровий. Чи то добре?

— Наче ж добре. Здається, він поправився.

Мати була дуже спокійна. Як жінка, що живе далеко від міста серед лісів і полів, вона не зналась на таких речах. Мені здавалося навіть дивним, що тоді, коли він був знепритомнів, вона аж так налякалася і так переживала.

— Але ж пам'ятаєте, лікар тоді сказав, що справи кепські?

— Так, але нема нічого дивнішого від людського тіла. Он же сусід, якого лікар мав за пропащого, дотепер в доброму здоров'ї. Попервах я сама переживала, думала, йому треба якнайменше рухатись. Але така вже його вдача. Хоч він і шанується, але дуже впертий. Як візьме собі в голову, що вже здоровий, то хоч гопки скач.

Я згадав, як тоді, на зимові канікули, батько намагався, щоб мати дозволила йому встати з ліжка. «Я вже здоровий, а мама все перебільшує», — на згадку про ті слова не хотілося докоряти матері. «Але інші повинні хоч трошки його стримувати», — мало не сказав я, та в останню мить передумав. Тільки розповів їй усе, що знав про його недугу. А мої знання не сягали далі почутого від Сенсея і його дружини. Мати нічим не показала, що це її занепокоїло.

— Ти ба! Й від тої самої хвороби? Жаль. А скільки мала років? — спитала мати.

Що вже тут було казати, я залишив це запитання без відповіді й пішов до батька. Він слухав мої зауваги серйозніше, ніж мати.

— То правда. Все, як кажеш. Але мій організм є мій, і хто за стільки літ ліпше знає, як маю шануватися? — сказав він.

На ці слова мати криво посміхнулася.

— От бачиш, — мовила вона.

— І все-таки тато рихтується до смерти. Тим-то так зрадів, що я вже закінчив університет і повернувся додому. Він сам казав, що вже сумнівався, чи дочекається мого закінчення, й

тепер дуже щасливий, що я за його життя повернувся з дипломом.

— Та то він на словах, а в душі певен, що зовсім здоровий.

— Невже?

— Каже, проживе ще десять чи й двадцять років. А часом і переді мною журиться. Зовсім недавно сказав: «Що ти будеш робити, коли я вмру? Сама залишишся в цій хаті?»

Я уявив собі стару велику сільську хату, де по батьковій смерті залишилася сама мати. Чи довго потривав би цей дім без батька? Що зробить брат? Що скаже мати? Чи я за таких обставин зміг би розлучитися з цією землею і безжурно жити в Токіо? Я глянув на матір і згадав Сенсеєві слова про те, аби я за батькового життя домігся розподілу майна.

— Та я не журюся, бо коли людина сама каже, що помре, то ще не скоро помре. Хоч батько одно говорить про свою смерть, та, мабуть, ще проживе не один рік. Мабуть, ближчі до смерті ті, що мовчать і здорові.

Я слухав мамині простодушні розумування, про котрі годі сказати — з теорії вони чи зі статистики.

III

Батько з матір'ю почали радитися про бенкет на честь мого повернення. Я з самого початку побоювався, що вони схочуть це зробити, і відразу заперечив:

— То вже занадто, не завдавайте собі клопоту.

Я не любив сільських гостей. Майже всі вони тільки й знали, що випити й попоїсти й завжди любили поживитись на дурничку. Ще з дитинства для мене була мука сидіти серед них і триматися ввічливо. А тепер вони прийдуть заради мене, то це будуть ще гірші муки. Та з поваги до батьків я не міг сказати, ніби не хочу збіговиська неотес. Тому відмовлявся через непотрібний клопіт.

— Клопіт? Який там клопіт. Таке два рази в житті не буває, то й варто запросити гостей. Не будь такий церемонний.

Виходило, що на моє закінчення університету мати дивиться так само поважно, як приймають у дім невістку.

— Можна й не запрошувати нікого, але тоді почнуться поговори.

То були батькові слова. Його доймали можливі поговори. Та й справді, якщо за такої okazji зробити не так, як того сподівалися люди, то всяке говоритимуть.

— Сільчани гострі на язик, не такі, як у Токіо, — сказав батько.

— Та ще й батьків гонор, — докинула мати.

Мені вже не випадало відмагатись. Я подумав собі, хай батьки роблять так, як знають.

— Я тільки кажу, що коли це задля мене, то не треба. Але якщо, кажете, почнуться поговори, то це інша річ. Не буду ж я домагатися вам зашкодити.

— Мене дивує таке мудрування, — скривився батько.

— Батько не каже, що це не задля тебе, але й ти повинен думати про сусідів, — по-жіночому заклопотано сказала мати. Балакучістю вона перевершувала нас з батьком разом.

— Пошлеш на науку, а він повернеться й крутить носом.

Батько більше нічого не сказав. Але в тих простих словах я відчув неприязнь. Я не зважав на неслухність своїх слів, а бачив лиш несправедливість із його боку.

Того вечора в батька знову змінився настрій, і він запитав, якщо запрошуємо гостей, то коли мені зручніше. Я нічого не робив, спав і тинявся туди-сюди, а що батько запитав, то це означало, що він іде на поступку. Перед таким сумирним батьком я покірно схилив голову. Ми порадилися й призначили день бенкету.

Але ще не настав той день, як відбулася значна подія. А саме надійшла звістка про недугу імператора Мейдзі. Про це з газет відразу дізналася вся Японія, та подія змела, як порох, відзнаку мого закінчення університету, хоч у домі було вже приготовлено все до найменших дрібниць.

— Мабуть, треба пробачитися перед запрошеними, — сказав батько, читаючи в окулярах газету. Здавалось, і в цю мить він думає про свою недугу. А я при тій нагоді згадав про Його Величність, що, як і кожного року, був в університеті на випускній церемонії.

IV

У старій тихій хаті, аж завеликій для нас трьох, я розпакував речі і взявся читати книжки. Але чомусь не знаходив душевного спокою. У тому шаленому Токіо на другому поверсі пансіону, де у вухах дзвеніло від далеких трамваїв, я міг самозабутньо читати, перегортаючи сторінку за сторінкою з почуттям душевної рівноваги.

А тут я одно спирався ліктями на стіл і куняв. Іноді навіть стелив собі й спав удень. Коли пробуджувався, чув скрекіт цикад. Він мовби йшов із самого сну й тепер несподівано вражав слух. Під ці звуки мені інколи закрадалися в душу сумні думки.

Я брав пензель і писав до когось із товаришів коротку листівку або довгого листа. Дехто з моїх приятелів залишився в Токіо. Інші повернулися до своїх далеких сіл. Часом я отримував відповідь, а часом — ні слуху, ні духу. Але передусім я не забував про Сенсея. На трьох аркушах написав йому про себе відразу по поверненні додому. Вже взяв був конверт, аж тут закрався сумнів, чи Сенсей ще в Токіо. Коли вони з дружиною виїжджали, в них оселялася якась жінка років п'ятдесяти з коротко підстриженим волоссям і стерегла дім. Одного разу я запитав Сенсея, хто вона, а він перепитав: хто б ти думав? Я чомусь думав, що вона його родичка. А він сказав: «Я не маю родичів». Сенсей не підтримував стосунків з родичами, які жили в його рідному селі. А жінка, що стерегла дім, була родичка Сенсеєвої дружини.

Подаючи на пошті листа, я раптом згадав цю жіночку з вузьким поясом-обі на спині. Я подумав собі, якщо мій лист вже не застане Сенсея, то чи матиме ця коротковолоса пані досить розуму й люб'язности переслати листа господареві. Врешті я добре знав, що в листі нема нічого незагайного. Просто мені було самотньо, й я з нетерпінням чекав відповіді. Але намарно.

Батько не мав тої охоти до шахів, що взимку. Запорошена шахівниця лежала собі в кутку токономи. Відколи занедужав імператор, батько поринув у глибоку задуму. Щодня чекав на газету і перший читав її, а потім приносив її мені.

— Он, поглянь, нині знову подробиці про Сина Неба.

Про імператора батько завжди говорив «Син Неба».

— Може, я кажу щось блюзнірське, але чи часом хвороба Сина Неба не подібна до моєї?

Коли батько говорив це, на його обличчя лягала тінь страшної небезпеки.

На такі слова в мою душу закрадався неспокій, муляла думка, чи батько, бува, знову не ляже.

— Але, я думаю, все буде гаразд. Коли вже такий нікчема, як я, досі клигає...

Хоч він запевняв, що здоровий, та, здається, в душі передчував небезпеку, яка насувалась на нього.

— Знаєте, тато таки боїться хвороби. Він, бачу, не вірить, що проживе ще десять-двадцять років, як ви кажете. На ці слова мати мов розгубилася.

— Погукай його трохи до шахів.

Я взяв шахівницю з токономи і витер порох.

V

Батькові сили підупадали. Старий бриль з почепленою хусточкою, що так здивувала була мене, тепер закинуто. Він лежав на чорній осмаленій полиці, і щоразу, коли я дивився на нього, мене переймали жалощі. Коли батько з останніх сил працював, я просив, щоб він трохи шанувався. А коли сидів спокійно, то враження було таке, ніби якраз раніше він був здоровий. Я часто розмовляв з матір'ю про його здоров'я.

— А все через отой настрій, — сказала мати.

Вона мала на думці зв'язок імператорової недуги з батьковою. Я вважав, що річ не лише в тім.

— Справа не в настрої. Він, мабуть, таки хворий. Скорше здоров'я кепське, а не настрої.

По цих словах я почав заноситися думкою, чи не покликати знову лікаря десь з дальша, щоб

оглянув батька.

— Цього літа й тобі якось нудно. Ось ти нарешті закінчив університет, а ми й не відзначили цього, та й тато не дуже добре почувасться. А тут ще й Син Неба занедужав... Треба було покликати гостей відразу, як ти приїхав.

Я приїхав додому п'ятого чи шостого липня, а про гостей батьки заговорили аж по тижні. Призначений день випадав ще десь за тиждень. Отож по поверненні до села, де все роблять неквапно і без огляду на час, я, на щастя, був урятований від мук немилого мені товариства. Але мати не розуміла цього й говорила про своє.

Й ось надійшла звістка про смерть імператора. Батько, тримаючи в руках газету, сказав:

— Ой, ой. Ой, ой, Сина Неба вже нема. І мене...

Далі він не доказав.

Я поїхав до міста купити чорної тканини. Ми обгорнули ним золоту кульку на кінці держака, прив'язали до нього стрічку завширшки три суни й похило повісили на воротах. І прапор, і чорна стрічка безвладно звисали на безвітрі. Дашок наших старих воріт був солом'яний. Посічена дощем і обшарпана вітром, стрішка вже вицвіла, де-не-де випала, ще й взялася шаром сажі. Я вийшов за ворота і дивився на чорну стрічку, біле тло прапора і намальоване там червоне коло сонця. Я хотів також побачити, який вигляд має прапор на тлі занедбаній стрішки. Й згадалось мені, як одного разу Сенсей запитав: «Яка ваша хата? Цікаво, чи дуже відрізняється від хат у моєму селі?» Я хотів був показати йому ту стару хату, де народивсь. Але водночас і соромився показувати йому таку хижу.

Я знову ввійшов у дім, підійшов до свого столу і почав читати газету. Мені згадався далекий Токіо. В моїй уяві найбільше місто Японії поставало, як великий рейвах у страшному мороці. Я побачив Сенсеїв дім, мов єдину цятку світла в тому чорному невгамовному місті-велетні. Тоді я не завважив, що те світло оповите безгомінням. Я не завважив і знаку долі, що те світло скоро згасне й більше не світитиме мені.

Я взяв пензля з наміром написати листа Сенсеєві про те, як сприйнято в селі звістку про смерть імператора. На десятиох рядках зупинився, пошматував написане і кинув до кошика. (Я подумав, що це намарно, він знову, мабуть, не відповість.) Я відчув самотність. Тому й писав листа. І думав, що було б добре отримати відповідь.

VI

Десь у середині серпня я отримав листа від товариша. Він писав, що в одній провінційній школі є вакансія, то чи не хочу я поїхати туди. Той товариш зі скрути сам шукав собі такого місця і спочатку йшов на цю вакансію, але потім отримав вигіднішу пропозицію, і тепер повідомив мене про те місце. Я відразу відповів, що відмовляюсь, а також нагадав йому, що один з наших спільних знайомих у скруті й хотів би влаштуватися десь учителем, то хай запропонує йому.

Я відіслав листа і розповів про це батькові й матері. Вони не перечили, що я відмовився.

— Може трапитися ліпше місце й не треба буде їхати в таке місце.

З їхньої відповіді я зрозумів, що батьки мають надто великі надії на мене. В своїй простоті вони, здається, думали, що по закінченні університету на мене чекає висока прибуткова посада.

— Останнім часом важко знайти добру вакансію. А ще візьміть до уваги, що ми з братом маємо різний фах, та й часи різні, то не можна рівняти мене до нього.

— Та коли ти вже закінчив університет, то повинен хоч трохи сам собі давати раду. Мене не раз питають, що думає робити син по університеті, а я не знаю, що відповісти, і тільки знизую плечима.

Батько скривився, його думки не виходили за межі села, де він жив і з яким зрісся. Люди часто питали батька, скільки я тепер отримуватиму на місяць, або казали йому, що я матиму, певно, єн сто. Отож він, дбаючи про свій гонор, хотів влаштувати десь сина, який закінчив університет. Я ж хотів оселитися у великому місті і цим, на думку батька та матері, нічим не відрізнявся від дивака, що хоче ходити по небі. А я справді іноді мав такий настрій. З батьками не був відвертий і не ділився з ними своїми намірами, бо між нами була страшна прірва.

— Чи не звернувся б ти до того, про кого без кінця нам торочиш «сенсей, сенсей»? Мабуть, уже пора.

Іншої користи мати не бачила із Сенсея. А Сенсей наполягав, щоб по поверненні додому я негайно, поки батько живий, домігся розподілу майна. Він був не з тих, хто допоможе мені влаштуватися.

— Що робить той Сенсей? — запитав батько.

— Нічого не робить, — відповів я.

Мені здавалося, ніби колись я вже говорив і батькові, й матері, що Сенсей нічого не робить. Невже батько забув?

— Чому він нічого не робить? Людина, яку ти так поважаєш, все-таки повинна б щось робити.

Цими словами батько насміхався з мене. Він уважав, що путня людина завжди знайде собі в світі місце й працю. Власне, батько, мабуть, думав, що Сенсей нічого не робить, бо ледар.

— Навіть така людина, як я, без щомісячної платні, й то не байдикує, — сказав він.

А я вперто мовчав.

— Якщо він такий розумний, як ти кажеш, то конче знайде тобі якийсь місце.

— Чи не спробуєш звернутися до нього? — запитала мати.

— Ні, — відповів я.

— Та невже нема ради? Чому не попросиш? Напиши хоч листа.

— Еге, — відповів я непевно й вийшов.

VII

Батько вже вочевидь боявся своєї недуги. Лікаря не мучив докучливими питаннями. Та той нічого певного не говорив і не обіцяв.

Здавалось, батько думає про свої посмертні справи. У кожному разі складалося враження, що намагається уявити собі нашу домівку по своїй смерті.

— І в тому, що даєш дітям освіту, є добре й погане, еге ж? З таким трудом вивчиш дитину, а вона вже нізащо не повертається додому. Щоб прогнати дітей од батьків, треба дати дітям освіту.

Старший брат вивчився і тепер працював далеко від дому. Я здобув освіту й твердо вирішив жити в Токіо. Батько все-таки мав підстави нарікати, що виховав таких дітей. У його уяві поставала мати, що, як бачилось, лишиться, мабуть, сама в старій сільській хаті, де минули довгі роки її життя, — і все це навіювало батькові сумні думки.

Для батька рідний дім був тим, чого не можна покинути. Він вірив, що й мати, поки житиме, не захоче полишити цей дім. Батько аж надто переймався тим, що по його смерті мати зостанеться тут сама. Отож він перечив сам собі, коли наполягав, щоб я їхав до Токіо й шукав добру роботу. Ця суперечність здавалася смішною, і все-таки я був радий, що зможу знову поїхати до Токіо.

З поваги до батька й матері мусив удавати, що стараюся знайти роботу. Відіслав Сенсеєві листа, в якому докладно описав йому свої домашні клопоти. Просив його, щоб по змозі допоміг мені знайти якусь посаду. Писав того листа й мав сумнів, чи зважить Сенсей на моє прохання. Навіть якщо схоче допомогти мені, думав я собі, то хтозна чи зможе, бо коло його знайомих було вузьке. Та я писав більше з думкою про те, що отримаю відповідь на листа.

Лаштуючись заклеювати конверт, я обернувся до матері:

— Оце написав до Сенсея. Хочете прочитати — саме так, як ви казали.

Мати, як я й думав, не захотіла читати.

— Написав? То відразу ж відсилай. Такі справи треба залагоджувати без нагадування.

Мати мала мене ще за дитину. І я справді почувався ще дитиною.

— Самого листа замало. Десь у вересні доведеться поїхати до Токіо.

— Може, й так, але то ще не значить, що не знайдеться якогось доброго місця, отож не

зашкодить написати й попросити.

— Еге. А надійде відповідь, тоді поговоримо знову.

Я вірив, що до такої справи Сенсей поставиться співчутливо, й з нетерпінням чекав на відповідь. Але мої сподівання не справилися. Минув уже й тиждень, а від Сенсея не надійшло жодної вістки.

— Мабуть, кудись виїхав на літо.

Я мусив якось виправдуватися. Це були слова виправдання не тільки перед матір'ю, а й для мого серця. Я мусив бодай якось захистити Сенсея.

Іноді забував про батькову недугу й навіть заносився думкою, чи не поїхати до Токіо ще до вересня. Бувало, й сам батько забував про свою недугу. З одного боку, його непокоїло майбутнє, а з другого — він не робив нічого, щоб залагодити все тепер. Я так і не мав нагоди поговорити з батьком про розподіл майна, як це радив мені Сенсей.

VIII

На початку вересня я нарешті вибрався до Токіо. Батька я попросив посилати мені гроші, як досі на навчання.

— Бо як сидітиму тут, то не знайду такої посади, як ви кажете.

Я сказав, що їду до Токіо пошукати таку посаду, на яку мав надію батько.

— Звичайно, поки щось там знайду, — додав я.

А сам думав, що така посада не впаде мені з неба. Та батько не знав обставин і був певен за мене.

— Думаю, то буде недовго, то вже якось дам собі раду. Але на довше не сподівайся. Тільки будеш на посаді, відразу ставай на власні ноги. Де таке видано, щоб по такій науці жити за чийсь кошт? Теперішня молодь тільки й знає, що тринькати гроші, а про заробіток зовсім не думає.

Він наговорив мені ще чимала різних повчань. Серед них були такі слова: «Колись діти годували батьків, тепер батьки тільки годують дітей». Я слухав усе це без слова.

Коли мені вдалося, що нарешті закінчилися повчання, я намірився йти. Батько запитав, коли їду. Я сказав: що швидше, то краще.

— Попроси маму, щоб вибрала день.

— Добре, попрошу.

Тоді я був перед батьком дуже слухняний. Хотів поїхати з села так, щоб не зіпсувати йому

настрою. Він знову зупинив мене:

— Ти поїдеш до Токіо, й тут знову стане самотньо. Залишимося ми з матір'ю самі-одні. Не страшно, як буду здоровий, та хто знає, що станеться завтра?

Я заспокоїв батька, як тільки міг, і пішов до свого столу. Там я сидів серед порозкиданих книжок і довго думав про батька та його безпорадні слова. І в ту мить знову почув голос цикад. Він був інший, ніж тоді: тепер озивались співучі цикади. Коли я приїжджав додому влітку, не раз бувало, що сиджу собі тихо, вслухаючись у нестримні голоси цикад, і душу охоплює якась дивна печаль. І мені здавалося, ніби то моя печаль пронизує саму душу разом з навальним дзвінкоголоссям тих комах. У такі хвилини я сидів непорушно й заглиблювався в себе.

Того літа моя печаль повернула в інший бік. Я розмірковував про те, що у великому коловороті життя змінюються долі близьких мені людей достоту так, як голос барвистої цикади змінюється голосом співучої. Думи про безпорадного батька і його слова привели мене до згадки про Сенсея, якому я написав листа й не отримав відповіді. Батько й Сенсей справляли на мене таке різне враження, що я або порівнював їх, або згадував інших таких людей.

Про батька я знав майже все. Розлука з ним позбавляла мене лише тої приязні, що панує між батьком і сином. Про Сенсея я ще багато чого не знав. Ще не мав нагоди почути, як він обіцяв, розповіді про його минуле. Власне, Сенсей лишався для мене загадкою. Я знав, що не заспокоюся, поки дійду ясности. Втрата Сенсея була б для мене великим горем. Мати подивилася в календар на щасливі дні, і я визначив день свого від'їзду до Токіо.

IX

Перед самим від'їздом (якщо точно, то ввечері за два дні до цього) батько знову знепритомнів. Я тоді саме пакував у валізку книжки та вбрання. А батько був у ванні. Мати пішла помити йому спину, та голосно скрикнула і гукнула мене. Я побачив, що вона тримає на руках голого батька. А коли ми принесли його до кімнати, він сказав, що вже почувається добре. Проте я сів у головах і мокрим рушником охолоджував йому голову, повечеряв уже десь о дев'ятій.

Наступного дня батько почувався краще, ніж ми сподівалися. Хоч ми відмовляли його, на сторону він ходив сам.

— Вже все гаразд, — знову повторяв батько ті самі слова, що й наприкінці минулого року. Тоді він, як і казав, був більш-менш здоровий. Я подумав, що, може, цього разу поправиться. А лікар тільки зауважив, що треба берегтись, а більше, хоч ми наполягали, він нічого певного не сказав. Я був неспокійний, а коли настав день від'їзду, мені перехотілося їхати до Токіо.

— Чи не побути ще трохи вдома і почекати, як воно буде далі, — сказав я матері.

— Атож, лишайся, — згодилась мати.

Коли батько був хворий, але все-таки виходив у садок чи на подвір'я, мати зовсім не

переживала, а тепер журилась аж занадто.

— Чи не нині ти мав їхати до Токіо? — запитав батько.

— Так, але я вирішив ще трохи побути вдома, — відповів я.

— Через мене? — знову запитав батько.

Я завагався. Якщо скажу, що так, то це буде мовби підтвердження того, що він тяжко хворий. Я не хотів непокоїти батька. Але він мовби бачив мене наскрізь.

— Жаль, — сказав він і повернувся в садок.

Я пішов до своєї кімнати і втупився у валізку, що стояла посеред кімнати. Все вже було спаковане, тільки бери та їдь. Я безпорадно стояв коло валізки й не знав, розпаковувати чи ні.

В тривожному неспокої минуло ще три-чотири дні . Й ось батько знову знепритомнів. Лікар сказав, що йому потрібен цілковитий спокій.

— Що тепер буде? — запитала мати дуже тихо, щоб батько не чув. На її обличчі була цілковита безнадія. Я думав надати телеграму братові й сестрі. А батько, що тепер лежав у ліжку, нічим не показував, що йому щось болить. Він спокійно лежав і говорив, усе було так, мов звичайна застуда. Та й апетит він мав більший, ніж завжди. І не слухав, коли йому казали не переїдати.

— Однаково помру, то хоч смачно попоїм перед смертю.

Ці батькові слова видалися мені й комічні, й трагічні.

Батько не жив у місті, де справді смачні страви. Ночами він їв сухі рисові коржі й хрумтів на всю хату.

— Чому він такий спраглий? Може, в нього бодай серце здорове? ..

Мати заносилась надією там, де не було жодної надії. Тому слово «спраглий» ужила в значенні «голодний», а його також уживали тільки до хворих.

Прийшов навідати хворого дядько. Батько довго не відпускав його, бо казав, що почувається самотньо й просить побути ще трохи. Ми з мамою мали враження, що він просто хоче комусь пожалітися, мовляв, не дають їсти всього того, що він хоче.

Х

Добрий тиждень батько був у такому непевному стані. Тим часом я написав до брата на Кюсю довгого листа. Сестрі ж написала мати. Спадало на думку, що це будуть для них чи не останні вістки про батькове здоров'я. Тому ми писали й про те, що в разі чогось дамо телеграму.

Брат був дуже зайнятий на роботі. Сестра в тяжі. Тому ми не викликали їх, поки з батьком ще не було аж так погано. Але було б дуже прикро, якби вони запізнилися. Що й казати про ту відповідальність, яку я відчував: треба — чи ще рано для телеграм.

— Я й сам не знаю, коли це настане. Пам'ятайте одне, що невідомо, коли настане найгірше, — сказав мені лікар, запрошений з найближчого міста. Я порадився з матір'ю і вирішив запросити з міської лікарні медсестру, яку нам порекомендував лікар. Коли до батька підійшла і привіталася жінка в білому халаті, на його обличчі з'явився якийсь дивний вираз.

Батько вже давно розумів, що смертельно недужий. Та коли смерть стала над головою, він не хотів змиритися з тим.

— Коли поправлюсь, то знову поїду до Токіо розважитися. Ніхто не знає, коли вмре. Тому все, що маєш зробити, роби, поки живий.

Мати безпорадно проказала в тон йому:

— Візьмеш і мене з собою.

Іноді його знову доймала самотність.

— Коли помру, то доглядай маму.

Ті слова «коли помру» пробудили деякі мої спогади. Перед від'їздом з Токіо, того вечора, коли я був у Сенсея, він кілька разів повторяв це до своєї дружини. Я згадав його усміхнене обличчя й дружину, що не хотіла слухати таких слів, бо це, мовляв, не до добра. Те «коли помру» було просто припущення. А почуте тепер було тим, що може статися кожної хвилини. Я не міг повестися за прикладом Сенсеєвої дружини. Але на словах доводилося якось розрадити його.

— Не будьте такі слабодухі. Чи ви не збираєтеся скоро поїхати до Токіо, щоб розважитися? Разом з мамою. Цього разу будете дуже здивовані, як Токіо змінився. Навіть нових трамвайних ліній багато. А коли є трамвай, то й будинки мають інакший вигляд, до того ж квартали перебудовують, у Токіо цілу добу не стихає життя.

Що було робити, я плів усе, що міг. А батько слухав начеб із вдовolenням.

А що в домі був хворий, то й люди приходили. Родичі, які жили недалеко, навідували батька раз на два-три дні. Серед них були й такі, що жили досить далеко і вже давно відчужились од нас. Були й такі, що перед прощанням говорили:

— Ну, він все-таки ще тримається. Добре говорить і зовсім не змарнів.

Коли я приїхав додому, тут було тихо, майже безлюдно, а тепер ставало щораз гамірніше.

А здоров'я батька, який єдиний у цьому домі не рухався, погіршувалось. Я порадився з матір'ю та дядьком і врешті дав телеграму братові й сестрі. Від брата надійшла відповідь, що він уже їде. Чоловік сестри також повідомив, що буде тут. Минулого разу сестра мала

передчасні пологи, і її чоловік сказав, що тепер вже подбав, аби цього не повторилося, тому він, мабуть, вибрався замість дружини.

XI

Навіть у цьому невгамовному гаморі мені щастило влучити спокійну хвилину, часом навіть прочитати сторінок десять. Моя спакована валіза потроху порожніла. В міру потреби я брав з неї те чи те. Тепер, коли озирнувся на зроблене за літо, то побачив, що не зробив і третини того, що планував ще в Токіо. Таке зі мною траплялося й раніше. Але рідко бувало, щоб я зробив так мало із задуманого, як того літа. Навіть думка про те, що так буває в усіх людей, не полегшила мого пригнічення.

Отак я сидів і раз у раз повертався думками до батькової недуги. Уявляв собі, що буде по смерті батька. Водночас мені згадався Сенсей. По обидві сторони своєї невдоволеності я бачив двох людей, що так різнилися своїм становищем, освітою, вдачею.

Я щойно відійшов од батька й сидів схрестивши руки серед порозкиданих книжок, коли ввійшла мати.

— Поспи хоч трохи. Ти вже, мабуть, утомився.

Мати не розуміла мого настрою. Втім, я був не з тих, що сподіваються від матері розуміння. Я просто подякував. А вона далі стояла в дверях.

— Як батько? — запитав я.

— Вже міцно спить, — відповіла мати.

І все-таки вона ввійшла, сіла біля мене й запитала:

— Від Сенсея нема вістки?

Мати тоді повірила мені. Я запевняв, що Сенсей неодмінно відповість. Але тоді я зовсім не сподівався на відповідь, що справдить надії батька й матері. А коли знав, як усе обернеться, то виходить, що я обманув матір.

— Спробуй написати ще одного листа, — сказала мати.

Якби для маминого заспокоєння треба було написати хтозна скільки непотрібних листів, я б не боявся мороки. Але для мене була мука докучати Сенсеєві такою справою. Більше, ніж батькових докорів і маминого жалю, я боявся його зневаги. Й навіть задумувався, чи не тому він не відповів на моє прохання.

— Що там писати, такі справи не залагоджуються листовно. Треба поїхати до Токіо й самому пошукати.

— Але як ти можеш їхати до Токіо, коли з батьком так погано!

— Тому й не їду. Я буду тут, поки все з'ясується.

— Тільки так. Хто б їхав до Токіо, залишаючи таку хвору людину!

В ту мить мені жаль було мами, яка нічого не знала про ту справу. Але я не міг зрозуміти, чому вона заговорила про це в таку неспокійну часину. Хіба я міг забути про батькову недугу й спокійно читати якусь книжку, чи мати могла бодай на мить подумати про щось інше? Вона знову заговорила:

— Знаєш, думаю, батькові було б спокійніше на душі, якби ти знайшов собі посаду, поки він живий. Може, тепер, коли з ним так погано, нічого не вийде, але він ще добре говорить і голова ясна, то спробуй його потішити як добрий син.

Мені було тяжко на душі, і я не міг тепер удавати доброго сина.

XII

Коли приїхав брат, батько читав у ліжку газету. Він здавна за таким заняттям не бачив нічого докруги, а відколи не вставав, то з нудьги читав ще більше. Ні мати, ні я не перечили йому, бо вважали, що хворому треба дати волю.

— Я радий, що ви ще так добре почуваетесь. Бо думав, що приїду, а вам геть кепсько. А наразі нічого страшного, еге ж? — сказав брат до батька. В його надміру веселому тоні мені вчувалася нещирість. Та й потім, наодинці зі мною, він мав пригнічений вигляд.

— Батько не повинен читати стільки газет, еге ж?

— І я так думав, але він дуже хоче читати, то що вдієш.

Брат баз слова вислухав мене, а потім каже:

— Чи він розуміє?

Мабуть, брат припускав, що в недузі пригас батьків розум.

— Аякже. Недавно я говорив з ним мало не півгодини і не завважив найменших звихів. Він, мабуть, ще досить довго потримається.

Майже одночасно з братом прибув наш зять, швагер. Він був куди спокійніший від нас. Батько розпитував про нашу сестру.

— Так, здоров'я треба шанувати і нема чого без потреби трястися в потязі. Я більше журився б, якби вона не послухалась і приїхала до мене, — сказав батько, потім додав: — Я не маю нічого проти, бо як поправлюся, то поїду до вас подивитися на малого.

Про смерть генерала Нормі батько також дізнався перший з газети.

— Яка смерть, яка смерть! — скрикнув він.

Ми нічого не знали й стояли як укопані.

— Мені аж мороз по шкірі пішов, — сказав потім брат. — Мене шибнула думка, що він спав з глузду.

— Я також злякався, — співчутливо додав зять.

Тоді в газетах було чимало саме таких статей, які любляли селяни. Я сидів коло батька й терпляче читав йому. А в вільну хвилину брав газети з собою й перечитував від початку до кінця. Перед моїми очима ще довго стояли постаті генерала Нормі у військовій формі і його дружини в убранні придворної пані.

В ту мить, коли негадано зірвався вітер і побурило дерева й трави сільського краєвиду, я отримав від Сенсея телеграму. В такій закутині, де навіть пси гавкають на людину в європейському одязі, телеграма була великою подією. Її вручили матері, і вона, дуже здивована, відкликала мене набік, щоб ніхто не чув нашої розмови.

— Що там? — спитала вона, стоячи біля мене і чекаючи, поки я сам розпечатаю.

У телеграмі тільки й було, що Сенсей хоче побачитися зі мною, то чи не міг би я приїхати. Я похнюпив голову.

— Це, напевне, щось про посаду, — висувала мати.

Я припускав і таку причину. Але задля подібної справи це здавалося трохи дивним. У кожному разі я порадився з братом і швагром, і стало на тім, що я не можу покинути хворого батька й поїхати до Токіо. Мати була такої ж думки, то я відповів телеграмою, що не можу поїхати. При тому додав кілька слів про тяжкий батьків стан, та це не заспокоїло мене, і ще того ж дня я написав і відіслав йому листа зі всіма подробицями. Мати була цілком певна, що йшлося про мою посаду, і зажурено сказала:

— В таку неслухну годину, то що вдієш.

XIII

Я написав досить довгого листа. І мати, і я вважали, що тепер таки буде якась відповідь від Сенсея. А два дні опісля надійшла ще одна телеграма. В ній було одне — можу не приїжджати. Я показав телеграму мамі.

— Мабуть, докладніше він напише в листі.

Отож мати трактувала це як клопотання про мою посаду, з якої я повинен жити. Я й сам інколи думав, що, може, воно й так, але знав Сенсея, й це було б дуже дивно. Я не міг повірити, що Сенсей шукає для мене роботу.

— У кожному разі мій лист іще не повинен був дійти, отож він надіслав телеграму ще до того.

Це була така очевидна річ. А мати ще поміркувала й сказала:

— Еге ж, слушно.

Втім, усе це ще нічого не говорило про наміри Сенсея .

А що того дня запрошений лікар мав привезти з міста головного лікаря лікарні, то ми з мамою не мали нагоди ще поговорити на цю тему. Лікарі порадилися, зробили батькові промивання кишечника й поїхали.

Відколи лікар призначив батькові цілковитий спокій, батько й на сторону не вставав. Спочатку це була страшна мука для нього, що був великий чепурун, але що він міг удіяти, мусив справляти свою потребу в ліжку під нашою опікою. Та через хворобу його почуття, мабуть, притупилися, бо скоро вже не кривився від своїх спорожнень. Іноді сторонні, коли бачили забрукану ковдру і простирала, хмурились, а він дивився на це як на щось звичайне. Щоправда, сечі виділяв мало. Це непокоїло лікаря. Апетит також потроху згасав. Коли чогось часом і забагнеться, то хіба очима, бо в рот не лізло. Вже не було сил навіть газету тримати в руках. Окуляри тепер лежали у футлярі коло подушки. Коли його навідав близький товариш іще дитячих літ Саку-сан, що тепер жив за один рі, то батько сказав:

— О-о! Саку-сане? — й подивився на нього затьмареними очима. — Добре, що ви прийшли, Саку-сане. Я заздрю вашому здоров'ю. А я вже нездалий.

— Та що ви кажете! Ви не маєте причини нарікати: обидва сини закінчили університет, ви хворієте, але не дуже. А що я?! Жінка померла, дітей не маю. Отак живу сам як палець. Хоч здоровий, та яка з того радість?

Промивання кишечника було зроблено два-три дні по відвідинах Саку-сана. Батько повеселів, бо йому полегшало. Його здоров'я поправилося так, що він навіть набрався відваги говорити про своє довголіття. А мати, заохочена батьковими словами чи з бажання наддати йому духу, почала розповідати про телеграму від Сенсея й про те, що в Токіо я вже маю посаду, акурат таку, як сподівався батько. Я сидів поруч, і мурашки бігали мені по спині, та який сенс був перебивати матір, тож мовчав. А батькове обличчя засвітилося щастям.

— Це чудово, — сказав і швагер.

— А ще не знати, яка посада? — запитав брат.

Я не мав відваги заперечити все відразу, а відповів щось невиразне навіть для себе і тут же вийшов.

XIV

Батькова недуга сягла тої межі, за якою належало сподіватися останнього удару і на якій усе завмирає в непевності. Вдома щовечора лягали спати з думкою, що взавтра доля вже, мабуть, складе свій вирок.

Батько не був у муках, щоб аж так перейматись. Отож і догляд за хворим був не тяжкий. Про

всяк випадок ми по черзі не спали, а всі інші могли спокійно лягати в свою годину. Одного разу, коли я довго не міг заснути, мені причулося, ніби хворий стогне. Я зірвався з ліжка й пішов до батька. Тої ночі чергувала мати. Але в цей час вона спала собі обіч нього, підклавши під голову руки. Батько також спав глибоким сном і не ворухився. Я навшпиньки повернувся до свого ліжка.

Я спав разом з братом під одною протимоскітною сіткою. А швагер, бо до нього ставилися як до гостя, мав осібне місце в їдальні.

— Жаль і Секі-сана, еге ж? Він тут уже стільки днів і не може повернутися додому.

Секі було прізвище нашого швагра.

— Але він, мабуть, не дуже зайнятий, то й може побути. Тобі, думаю, трудніше бути тут так довго.

— Трудно чи ні — річ не в тім: треба.

Так розмовляли ми з братом, лежачи в ліжку. І брат, і я вже мали одну думку — що для батька вже нема порятунку. Також думали, що це для нього ліпше. Ми, діти, сказати б, чекали, коли батьки помруть. Але ми, діти, боялися сказати це вголос. Проте кожен з нас знав думку іншого.

— Тато, здається, має надію ще поправитися, — сказав брат.

І він це говорив не просто так. Коли навідувалися сусіди, батько наполягав, що хоче побачитися з ними. А в розмові неодмінно висловлював жаль, що не міг запросити на гостину з нагоди мого закінчення університету. Іноді додавав, що коли поправиться, то зробить це.

— Тебе обминула та гостина. А я колись мусив відмучитися, — навернув мене брат до спогадів. Я згадав, як тоді всі були перепилися й який стояв рейвах, і криво посміхнувся. Мов тепер перед моїми очима постав батько, що напосідливо припрошував кожного їсти й пити.

Ми не були аж такі щирі брати. В дитинстві сварились, і я, молодший, завжди плакав од нього. Та й в університеті ми вчилися кожен іншого фаху, бо й вдачу мали різну. Під час навчання, особливо за знайомства із Сенсеєм, брат у моїх очах був тварюка. І тому, що я рідко бачився з ним, і тому, що був далеко від нього, та й з огляду на вік, ми ніколи не були близькі. Та в зустрічах по довгій розлуці мимоволі спливало почуття братньої любови. Звичайно, багато залежить від обставин. Біля смертного одра батька ми з братом потискали один одному руки.

— Що далі робитимеш? — запитав брат.

А я запитав його зовсім про інше:

— Що буде з нашим майном?

— На знаю. Бо батько ще нічого не казав. Та й яке там майно, грошей, мабуть, як кіт наплакав.

А мати вже не могла дочекатися Сенсеєвої відповіді.

— Ще нема листа? — допитувалася вона.

XV

— Кого це ти весь час називаєш сенсеєм? — запитав брат.

— Чи ж я тобі недавно не казав? — відповів я. А в душі пробудилась неприязнь до брата, який так легко забув, що я вже відповідав йому на це запитання.

— Казати казав, але...

Брат, власне, нічого не зрозумів. Я вважав, що це зайве — пояснювати братові духовний світ Сенсея. Але його слова роздратували мене. Я подумав, що брат знову шкірить свої зуби. Він гадав, що за такої поваги Сенсей має бути неодмінно видатна людина. На його думку, це міг бути принаймні університетський професор. А що видатного в людині без імени й без посади? Брат був такої ж думки, що й батько. Але батько з простоти міркував собі, що той нічого не робить, бо не вміє, а брат натякав, що вважає пропашною людину, яка байдикує, хоч здатна до чогось.

— Негарно бути егоїстом. То ж нечесно жити й нічого не робити. Людина повинна показувати на ділі свої здібності.

Я хотів запитати брата, чи він добре розуміє значення слова «егоїст».

— Та буде добре, якщо з його допомогою хоч дістанеш посаду. Батько також буде дуже радий, — сказав урешті брат.

Але від Сенсея не було листа, і я вже не вірив у свою посаду, та сказати про це не наважувався. Тепер, коли через мамин поспіх усі дізналися про це, було зайве спростовувати цю вістку. Я чекав на його листа й без маминих нагадувань. І в душі благав, щоб там ішлося про посаду, з якої житиму. Заради батька, що стояв на порозі смерті, заради матері, що молитвами намагалась полегшити страждання хворого, заради брата, який вважав, що хто не працює — той не людина, заради інших близьких — швагра, дядька, тітки — я мусив перейматися тим, до чого був байдужий.

Коли батько виблював щось таке жовте, я згадав слова Сенсея та його дружини, що тепер почнеться найстрашніше.

— Видно, з лежання вже шлунок дошкуляє... — Я глянув на матір, яка кинула ці слова, й мені навернулися сльози на очі.

Коли ми були в їдальні, брат сказав: «Чув?» Він, власне, питався, чи я чув, що сказав йому оце лікар. Я все добре розумів без зайвих слів.

— Чи не хочеш залишатися вдома на господарстві? — глянув він на мене.

Я нічого не відповів.

— Бо мати сама собі не зарадить, — знову заговорив брат. Він не думав про те, що мені був відразний запах землі.

— Коли тільки читати книжки, то це можна робити й на селі, й не потрібна жодна служба. Це було б для тебе найкраще.

— За звичаєм ти мав би лишитися вдома, — сказав я.

— Чи я можу? — відказав брат.

У своїх думках він був сповнений жаги до великого діяння.

— Як не зможеш, то доведеться запросити дядька або ще когось, але маму змусить взяти хтось із нас.

— Ще не знати, чи схоче вона звідси поїхати.

Так брати ще до батькової смерті обговорювали домашні проблеми.

XVI

Іноді батько вже марив.

— Мені соромно перед генералом Ногі. Справді, то для мене зовсім не честь. Але і я скоро піду за ним, — лепетав він собі.

Мати знетяміла в страху. Вона скликала всіх до батька. Коли він був при пам'яті, то почувався самотньо. А якщо, розглянувшись довкола, не бачив матері, то питав: «А де Оміцу?» А якщо не питав, то очі говорили про це. Мені не раз доводилося йти по матір.

— Щось треба тобі? — приходила мати до хворого, відірвавшись од хатніх клопотів, а батько тільки дивився на неї й не озивався. А по надумі говорив щось непевне. Іноді негадано здобувався на лагідні слова, як-от: «Оміцу, я завдаю тобі клопоту». На це мати розчулювалася до сліз. А потім, тихо, мов собі у думках, згадувала, яким він був раніше.

— Його слова тепер такі лагідні, а колись тато був страшно жорстокий.

Мати розповідала, як батько лупцював її мітлою по спині і всяке таке. Ми з братом вже не раз чули про це, але тепер то були для нас не давні слова, а мовби дорогий спомин про батька.

Вже тінь смерті чорною стіною стояла перед його очима, а він ще не промовив і слова заповіту.

— Чи не варто запитати його ще тепер, як гадаєш? — поглянув на мене брат.

— Хто його знає?!

Я мав на увазі, що не відомо, як вплине на хворого таке запитання. Ми не могли вирішити це самі, то врешті порадилися з дядьком. Той похилив голову набік.

— Було б жаль, якби він мав щось сказати, а вмер без слова, але, може, таки не варто приспішувати.

На тім і стало. А тим часом батько впав у безпам'ять. Мати, що завжди нічого не знала, мала це просто за сон і навіть раділа.

— О, коли він так легко спить, то й нам полегшає, — мовила вона.

Іноді батько розтуляв очі й несподівано щось питав. Він завжди питався про того, хто сидів біля нього минулого разу. Здавалося, що в батьковій голові лише темні та ясні місця, але ясні, мов біла нитка, згодом пробивали пітьму. І не дивно, що його безпам'яття мати мала за звичайний сон.

А батькові вже почав заплітатися язик. Заходиться щось говорити, та не годен докінчити, й важко було добрати змісту. А попри все він починав говорити таким міцним голосом, аж не вірилося, що це геть хворий чоловік. Але чув уже ледь-ледь, ми мусили кричати йому на вухо.

— Чи вам легше від холоду на голову?

— Так.

З допомогою медсестри я поклав батькові на голову мішечок з льодом, легко притискаючи його до чола, щоб утоптати наколоті кусники. В цю мить брат увійшов із сіней і без слова подав мені листа. Я, здивований, узяв його вільною рукою.

Я відчув значно більшу вагу, ніж до звичайного листа. І був він не у звичайному конверті. Та й не вмістився б у такий конверт. Лист загорнуто в папір і добре запечатано сургучем. Узявши в руки, завважив, що лист рекомендований. На звороті побачив Сенсеєве ім'я, написане чітким почерком. Я не міг вивільнити другу руку, щоб відкрити конверта, то сховав листа за пазуху.

XVII

Того дня хворий почувавсь особливо погано. Коли я хотів був вийти на подвір'я, мене в коридорі окликнув брат: «Куди йдеш?» таким тоном, як вартовий питає гасло.

— Стан у батька тяжкий, треба бути коло нього, — зауважив він.

Я й сам це знав, отож повернувся до кімнати, а лист ще був за пазухою. Батько розтулив очі і запитав, хто тут є. Мати називала кожного, а він щоразу кивав, що розуміє. А коли не

подавав знаку, то мати говорила голосніше і питала, чи зрозумів, що це той і той.

— Дуже дякую за клопоти, — казав батько.

І знову впадав у непам'ять. Усі, хто був коло нього, мовчки дивилися на хворого. Потім хтось перший устав і вийшов до сусідньої кімнати. За хвилину ще один. Я третім подався до своєї кімнати. Хотів нарешті прочитати листа, якого досі тримав за пазухою. Що й казати, то не просто було зробити біля батька. Та й лист був дуже великий, і я не зміг би прочитати його там одним духом. Аж ось нарешті влучив хвилину.

Я розірвав міцний конверт, мов хотів здерти його. Звідтам виглянув рукопис на гарному розлінованому папері. Лист було складено вчетверо, я випростав зігнутий папір, щоб легше читати.

Моє серце затремтіло на думку, що б то могло бути в такій великій купі паперу й чорнила. А водночас мене непокоїли події в кімнаті хворого. Я мав передчуття, що не дочитаю листа, як щось станеться з батьком або ж хтось мене покличе — брат, мати чи й дядько. Я не міг заспокоїтись і ґрунтовно взятися до листа, а хапливо перебіг очима першу сторінку. Там було таке:

«Ти питав мене про моє минуле, але тоді я не міг відповісти тобі. А тепер, думаю, вже з легкою душею розповім усе дочи́ста. Бо я досяг свободи. А вона — звичайна людська свобода, що може відійти, поки ти прийдеш до Токіо. Отже, якщо не скористатися нею тепер, то чого доброго назавжди пропущу нагоду виповісти тобі своє минуле як досвід життя. В такому разі моя тверда обіцянка обернулася б брехнею. З огляду на обставини я поклав розповісти тобі пером про те, що повинен був говорити вголос».

Я дочитав до цього місця і аж тепер збагнув, задля чого написано такого довгого листа. З самого початку я був певен, що Сенсей нічого не напише мені про посаду. Але чому це він, що не любив брати до рук пера, завдав собі клопоту написати аж так багато? Чому він не міг почекати, поки я приїду до Токіо?

«Розповідаю тому, що прийшла свобода. Але ця свобода щезне назавжди».

Я повторяв це у думці і намагався збагнути все. Та враз мене пройняв страшний неспокій. Я знову взявся до листа. І в цю мить з кімнати хворого брат покликав мене. Я злякано зірвався з місця й побіг сіньми. Був готовий до того, що прийшла остання батькова година.

XVIII

Біля хворого вже був лікар. Він саме робив промивання шлунку. Медсестра спала в окремій кімнаті, бо за ніч натомилася. Брат розгублена стояв коло лікаря, адже така процедура була йому незвична. Коли прийшов, він сказав: «Поможи-но», а сам сів. Я замінив брата і підставляв під батька проолієний папір.

Видно було, що батькові полегшало. Лікар просидів коло нього з півгодини, поки впевнився, що шлунок промито. Сказав, що ще прийде, а в разі потреби його можна викликати будь-коли.

Я відразу забрався з кімнати, де відчувалася лиха переміна, й знову взявся до листа. Але на душі було бентежно. Я ще не сів за стіл, як причув, ніби знову гучний братів поклик. Зі страху на саму думку, що це вже востаннє, мої руки затряслись. І я безтямно гортав сторінки Сенсеєвого листа. Мої очі бачили лиш ієрогліфи, старанно виписані на сторінках з рівними полями. Але я не мав сил читати їх. Я не міг читати навіть з п'ятого на десяте. Коли я дійшов до останньої сторінки, то вже хотів був згорнути листа, аж тут мені в вічі впали останні слова:

«Коли цей лист буде в твоїх руках, то я вже, мабуть, покину цей світ. Вже буду покійник».

Я здригнувся. Відчув, що моя неспокійна досі душа враз мов заціпеніла. Я почав гортати сторінки назад і наприкінці кожної читав по реченню. Хотів у цю ж мить дізнатися про те, що повинен був знати, і жадібно хапав очима мерехтливі знаки. Тоді мене найбільше цікавило, як почувається Сенсей. А його минуле, те минуле, про котре він колись обіцяв розповісти, було мені байдуже. Я невдоволено згорнув листа, в котрому не міг відразу схопити потрібне, гортаючи ззаду наперед.

Я підійшов до порога батькової кімнати, щоб глянути на хворого. Там було дуже тихо. Самотньо і втомлено коло нього сиділа лиш мати. Я запитав:

— Як він там?

Мата відповіла:

— Та начеб тримається.

Я нахилився над ним і спитав:

— То як, допомгло промивання?

Батько кивнув. Навіть виразно сказав:

— Дякую.

Його розум був напродив ясний.

Я знову пішов до своєї кімнати. Там глянув на годинника і почав переглядати розклад руху поїздів. Раптом підвівся, поправив пояс-обі, стромив Сенсеєвого листа до кишені, а відтак вийшов тильними дверима. Я вбіг до лікаря в дім у безтямі. Хотів почути від нього, чи батько протягне ще два-три дні. Але лікаря вдома не було. Я не мав часу чекати, поки він повернеться. Серце калатало як шалене. Я найняв рикшу й мерщій на станцію.

Там я взяв клаптик паперу й написав олівцем записку матері й братові. Записка була зовсім проста, але на думку, що це ліпше, ніж поїхати без слова, попросив рикшу негайно завезти її моїм рідним. І без вагання вскочив у поїзд, що прямував до Токіо. В гуркітливому вагоні третього класу вийняв з кишені листа й нарешті почав читати його від початку до кінця.

СЕНСЕЙ І ПЕРЕДСМЕРТНИЙ ЛИСТ**I**

«... Цього літа я отримав два чи три твоїх листи. Й добре пам'ятаю, що в другому ти просив знайти тобі посаду в Токію. Коли отримав листа, хотів щось зробити. Принаймні думав, треба відповісти. Але скажу тобі правду, я ані пальцем не кивнув, щоб виконати твоє прохання. Як сам знаєш, не можу в тім ділі нічого зробити, і не тільки через вузьке коло знайомих, а й через мою самотність у світі. Але все це марне. Правду кажучи, в цей час я не знав, що робити з самим собою. Чи й далі нидіти серед людей, мов покинута мумія, чи?... Я здригався щоразу, коли в думці повторював оте «чи». В таку мить сам собі здався людиною, що опинилася край прірви й глянула в страшну безодню. Я не мав відваги. І як багато безвольних, мучився в душі. На жаль, щиро визнаю: тоді ти для мене не існував. То що вже казати про такі речі, як твоя посада, твої засоби до життя. Це мене зовсім не обходило. Я був байдужий і не хотів перейматися цим. Поклав твого листа до теки й знову поринув у свої думки, згорнувши руки. Чи повинна журитись і клопотатися про якусь там посаду людина, що допіру закінчила університет і має змогу пожити вдома? Так думав я тоді про тебе під свій пригнічений настрій. Щиро признаюсь тобі на виправдання, бо мусив щось сказати й про це. І говорю навідруб не для того, щоб розсердити тебе. Я щиро вірю, що коли ти прочитаєш листа до кінця, то все достоту зрозумієш. А що я ні словом не озвався тоді, коли треба було щось відповісти, то хочу пробачитися перед тобою за таку провину.

Потім послав телеграму. Бо хотів побачитися з тобою. Й виконати твоє бажання — розповісти про своє минуле. Ти відповів телеграмою, що зараз не можеш виїхати до Токію, і я був у відчаї. А що ти написав мені ще й великого листа, то я добре зрозумів, чому не можеш приїхати. Не маю причин вважати тебе невічливим чи яким там. Чи ти міг залишити дім з огляду на недугу дорогого батька? Втім, я зле зробив, бо забув, що твій батько стоїть між життям і смертю... Коли я слав телеграму, то зовсім забув про твого батька. Хоча тоді, в Токію, сам радив тобі поспішати, бо він у тяжкому стані. Але такий-ото я нерозважний. І не через розумову слабкість, а від того, що мене гнітить минуле. Я й у цьому цілком визнаю свою провину. Даруй же мені.

Коли я читав твого листа — останнього, то подумав, що зле вчинив. Узяв перо з думкою написати тобі про це, але не написав ані рядка. Як писати, думав собі, то оцього останнього листа, але тоді ще було зарано. Тим-то й надіслав тобі другу телеграму, що можеш не приїжджати.

II

Потім я взявся до цього листа. А що не звик щодня тримати в руках перо, то тяжко мучився. Мене гнітило, що не годен передати всього — обставин, думок, як хотілося. Я мало не зрікся виконати свій обов'язок перед тобою. На певний час навіть облишав перо, щоб трохи перечекати, але з того нічого не виходило. Не минало й години, як мене тягло до писання. І якби ти був зі мною, то, мабуть, не повірив би, що бачиш людину, яка шанує почуття обов'язку. Що ж, не перечу. Але добре знаєш, що я самотня людина, яка майже зреклася світу, й коли розглянуся на всі чотири сторони, то ніде не бачу такого, до чого справді мусив відчувати обов'язок. Навмисне чи мимоволі, але я жив так, щоб до краю обмежити цей

обов'язок. І не тому, ніби байдужий до цього. Може, якраз навпаки, через надто гостре почуття обов'язку, якого не годен позбутися, я почав таке тихе життя. І мене мучить сумління, що не виконав обіцяного. А щоб спокутувати свою провину, знову й знов беру до рук відкладене перо.

Я хочу написати не тільки про це. Обов'язок — то одне, але я маю згадати про своє минуле. А що воно — мною пережите, то, мабуть, можу сказати, що це — моя власність. То чи не жаль померти і нікому не передати того? Таки, думав, жаль. Але якби я мав передати тому, хто не може прийняти його, то вже ліпше забрати з собою в могилу. І якби я не знав тебе, то моє минуле, мабуть, назавжди залишилося б минулим і ніхто навіть здогадом нічого не дізнався б. Серед мільйонів японців я хочу розповісти про своє минуле тільки тобі. Бо ти відвертий і щирий. Бо ти так просто й сказав, що хочеш учитися з живого людського життя.

Я безоглядно кидаю на твою голову темну хмару людського світу. Але не бійся, пильно вдивляйся у темряву й бери те, що знадобиться. Я називаю темним те, що в своїх основах є темне з погляду людської доброти. Я виховався в доброті. Може, сьогоднішня молодь має вже інше розуміння людської доброти. Та хоч би як я помилявся, але що моє — то моє. І воно не тимчасове, взяте на заставу вбрання. І я гадаю, що воно хоч трохи знадобиться тобі, людині, яка прагне досягти щось.

Мабуть, пам'ятаєш, як ти часто сперечався зі мною про сучасні ідеї. І, мабуть, добре знаєш моє ставлення до них. Я не ганив твоїх поглядів, але й не знаходив у душі поваги до них. Твої міркування не мали виразного тла, та й ти замолодий, щоб мати своє минуле. Іноді я сміявся. А часом бачив, що ти невдоволений. Врешті ти почав наполягати, щоб я розкрив перед тобою власне минуле, як книжку з малюнками. Тоді я вперше відчув повагу до тебе. Бо ти безоглядно засвідчив свою рішучість вихопити з моєї душі щось живе. Хотів розпанахати моє серце й сьорбнути теплої крові. Тоді я ще був живий. І не хотів умирати. Тому я відповів: хай колись. Тепер же я сам розпанахую своє серце і його кров'ю хлюпаю в твоє лице. Буду радий, якщо в годину, коли перестане битися моє серце, в твоїх грудях зажевріє нове життя.

III

Мої батьки померли, коли я не мав ще й двадцяти років. Пам'ятаю, дружина колись тобі говорила, що обоє померли на ту саму недугу. А ще вона говорила, і тебе це здивувало, що вони померли майже одночасно. Правду кажучи, батько помер від страшного черевного тифу. А мати, доглядаючи його, заразилася.

Я був у них єдиний син. Батьки жили в достатку й виховували мене з почуттям людської гідності. Коли оглядаюсь на своє минуле, то думаю, що якби вони тоді не померли або залишився живий хтось один, батько чи мати, то я, мабуть, донині зберіг би це почуття людської гідності.

По їхній смерті я залишився на роздоріжжі. Не мав ні знань, ні досвіду, то й жодних практичних навиків. Коли батько вмирав, мати не могла бути коло нього. Коли вмирала мати, їй ще не сказали про його смерть. Я не знаю, чи мати знала це, а чи, як дехто казав, була певна, що батько вже поправляється. Вона попросила дядька, щоб він заопікувався всім. У ту мить я був коло неї, і вона, мов киваючи пальцем на мене, сказала: «Прошу тебе, подбай про мого сина».

А що я вже раніше мав дозвіл поїхати до Токіо, то вона, здавалось, хотіла сказати й про це. Але на її слова «до Токіо» він урвав її:

— Добре, але тобі не треба хвилюватися.

Мабуть, вона витримала велику лихоманку, бо дядько обернувся до мене й похвально сказав:

— Міцна.

Коли я думаю тепер, то не знаю, чи то справді був мамин заповіт. Вона, звісно, знала, яка страшна в батька недуга. І знала, що й сама заразилась. Але не вірила, що та хвороба таки доконає її, й сподівалася на порятунок. Вона часто марила, і хоч які виразні та логічні були її слова, та потім нічого вона не пам'ятала. Тому... але річ не в тім. Відтоді-то я взяв за звичку доходити до суті речей і розглядати їх зусібч. Мабуть, варто застерегти тебе від думки, що як приклад з життя, це не дуже стосується головної теми. Втім, читай далі. Вважаю, що моя вдача привела мене до розважного погляду на вчинки й поведінку окремих людей і до того, що згодом я щораз більше сумнівався в людській повазі до засад моралі. І запам'ятай, що це дуже допомогло мені в усіх поневіряннях і муках.

Якщо збачимо з головної теми розмови й важко стане розуміти, до чого воно, то повернімося трохи назад. Вважаю, що порівняно з іншими людьми, що опинилися в такому ж становищі, я досить врівноважений, щоб писати цього довгого листа. Вже навіть не чую дренькоту трамваїв, хоч їх чути, коли всі сплять. З-за вікна вловлюю тільки тихе й сумне сюрчання цикад, яке навіює згадки про росяну осінь. За стіною спокійно спить собі дружина й ні про що не здогадується. Коли пишу, кінчик пера рипить на кожному ієрогліфі. Тепер я спокійно схилювся над папером. Думаю, почерк такий поганий не з нервів, а від незвички до писання.

IV

Коли я залишився сам-один, то не мав іншого виходу, як покласти на дядька, та так казала й мати. Дядько прибрав усе до своїх рук і всім порядкував. Навіть вирядив мене до Токіо, як я того прагнув.

Там я вступив до коледжу. Тодішні студенти мали куди крутішу і нахабнішу вдачу, ніж теперішні. Серед моїх знайомих був такий, що одного разу зчинив сварку з якимсь ремісником і до крови побив його голову своїми сандалями. То сталося під кінець п'ятики, і в запеклій бійці противник забрав його формовий кашкет. А на підкладці кашкета на білому ромбику полотна було виразно написано ім'я власника-студента. Отож він ускочив у добру халепу, так що мало не дійшло до поліції. Але приятелі зробили все, й урешті пощастило уникнути розголосу. Такі бешкети можуть видатися тобі, що вчився в теперішніх пристойних умовах, безглуздими. Зате в них була якась невимушеність, чого нема в теперішніх студентах. Тоді я діставав щомісяця від дядька значно менше грошей, ніж ти отримуєш від батька на навчання. (Звичайно і ціни змінились.) Але я не знав біди. Більше того, мені не доводилося заздрити однокурсникам. Коли згадую про це тепер, то навіть думаю, що інші заздрили мені. Бо, крім щомісячних грошових переказів, я міг просити в дядька гроші на книжки (вже тоді любив купувати книжки) або на якісь непередбачені потреби, і ці гроші витрачав на свій розсуд.

Я тоді нічого не знав про наші газетні справи і не тільки вірив дядькові, а з доброго серця навіть поважав його як благодійника. Дядько був ділова людина. Він навіть став депутатом

префектурної ради. Здається, завдяки цьому мав зв'язки з політичною партією. Він був молодший брат батька, але вдачу мав зовсім іншу. Батько був людина чесна, шанував і оберігав спадок, який перейшов до нього від діда-прадіда. Його найбільша радість були чай і квіти. А ще він любив читати вірші. Здається, також кохався в рідкісних книжках і каліграфічних картинах. Наш дім був у селі, а з міста, що за два рі, — там жив дядько, — до батька спеціально приходив торговець, щоб запропонувати какомоно чи курильницю для пахоців. Власне кажучи, батька можна було назвати man of means. Він був сільський джентльмен з досить вишуканими вподобаннями. Тому в їхній вдачі, батька та дядька, що дивився на все далекосяжно, була велика різниця. І все-таки вони жили дружно. Батько, говорячи про нього, зауважив, що то людина діла й подає більші надії, ніж він сам. А ще казав, що люди, які успадковують майно від батьків, нікудишні, бо їм не доводиться боротись за місце під сонцем і їхні здібності гаснуть. Ці слова мати також чула. І я чув. Враження таке, що батько казав їх саме для мене.

— Запам'ятай це собі! — Й він настановчо глянув на мене.

І я цього досі не забув. Чи міг я сумніватися в дядькові, якому так довіряв і якого так хвалив мій батько? Коли не стало ні батька, ні матері, а до полагодження всіх моїх справ мусив узятися він, то я не тільки пишався ним. Він став людиною, потрібною для мого існування.

V

Коли я приїхав на літні канікули, дядько поселився з родиною в нашому домі і жив як господар. Про це було вирішено ще до того, як я від'їхав до Токіо. Бо комусь належало лишитися на господарстві.

Дядько тоді мав стосунки з різними фірмами в місті. Він усміхнено сказав, що з огляду на справи йому було б зручніше жити на старому місці, ніж переїжджати сюди. Ці слова я почув з його вуст по смерті батьків, коли радився, чи їхати до Токіо й що буде з хатою. А що наш дім мав давню історію, то його знали в цій околиці. На селі то велика подія, коли розберуть чи продадуть дім, який має свою історію, хоча є спадкоємець; думаю, і в твоїх краях так само. Тепер мені байдуже про таке, але тоді я був ще дитина й мене дуже мучило, що по від'їзді до Токіо дім залишиться пустою.

Дядько не мав іншого виходу, як переїхати в мій порожній дім. Але він сказав: погодиться хіба з умовою, що залишить за собою й дім у місті, житиме й тут, і там — так йому буде зручніше, я й не думав перечити. Вважав, що за будь-яких умов треба їхати до Токіо.

Я, ще майже дитина, виїхав із села в пору, коли серце сповнене надій і дивишся на рідне село, як на щось дороге й миле. Я дивився на своє село серцем мандрівника, що має там свій дім, до якого колись повернеться. І я, хоч як мені подобалося жити в Токіо, жив почуттям повернення додому на канікули. Вчився сумлінно. Не оминав і розваг, та мені часто снівся дім у рідному селі, до якого, думав собі, можу повертатися на канікули.

Я не уявляв собі, як то дядько живе в двох домах. А коли приїхав, уся його родина виявилась в одному домі. Діти, що ходили до школи, мабуть, жили в місті, а на канікули відпочивали в селі.

Всі зраділи, що я приїхав. І я зрадів, бо бачу рідний дім, і він тепер гамірніший і веселіший, ніж за батька-матері. Дядько вивів свого найстаршого сина з моєї кімнати й поселив мене

там. Кімнат було чимало, і я сказав, що можу поселитися деінде, але дядько й слухати на хотів, бо, казав, ніби то мій дім.

Те літо перебув я з дядьковою родиною й не мав жодних прикрощів, хіба іноді згадував покійних батьків. Потім знову повернувся до Токіо. Єдине, що захмарило того літа моє серце: дядько та дядина вмовляли мене одружитись, хоч я щойно почав навчатися в коледжі. Вони повертались до цього кілька разів. Спочатку це була для мене дивна несподіванка. Наступного разу я недвозначно відмовив. На третій раз уже поцікавився, що за причина. Їхня відповідь була проста. Я одружуюся і повертаюсь додому на місце покійного батька. Сподівався, що досить мого гостювання на канікулах і все буде гаразд. Часто можна почути як доказ, що треба одружитись, аби посісти батькове місце. Я це добре розумів, то більше, що знав село. Думаю, не мав до того упередження. Але для мене на самому початку навчання в Токіо це здавалося таким далеким, що без бінокля не побачиш. Я не пристав на дядькову вимогу і врешті знову поїхав з дому.

VI

На цьому я й забув про дядькову пораду. З моїх товаришів у коледжі ще ніхто не одружився. Всі були вільні, і кожен мав незалежний вигляд. Утім, може, серед них, коли з'ясувати достоту, були й такі, що поводитись незалежно, наче не мають сім'ї, але я, ще такий молодий, того не завважив. А якщо такі й були, то, мабуть, утримувалися від далеких для студентів сімейних розмов. Правду кажучи, я сам уже був у такому становищі, але ще не розумів цього й по-дитячому легко йшов дорогою навчання.

Наприкінці навчального року я знову спакував свою валізу й повернувся до села, де могила моїх батьків. Як і минулого року, в батьківському домі побачив дядька з тіткою та їхніх дітей. І вдруге відчув там запах рідного краю. Той запах був мені так само милий, як і тоді. Що й казати, було дуже приємно знову бути вдома і розвіяти монотонність навчання.

Але під той любий запах, у якому я відчував пахощі дитинства, дядько несподівано тицьнув мені під ніс домагання одружитися. Він просто знову повторив минулорічні вмовляння. І причину ставив ту саму, що торік. Але тоді він ще не мав нікого на прикметі, а тепер уже накидав мені наречену, і я опинився в скрутному становищі. За наречену мала бути дядькова донька, тобто моя сестра в перших. Якби я взяв її, то було б вигідно для всіх. За життя батько також говорив про це, заявив дядько. Та і я вважав, що було б вигідно всім зробити так. Навіть подумав: цілком можливо, що батько говорив про це дядькові. Але що я дійшов такого висновку вже по дядьковій пропозиції, то це не було рішення, до якого я сам додумався раніше. Тому здивувався. І все-таки добре розумів, що дядькова порада слухна. Чи я був нерозважний? Може, й так, але, думаю, головне було в моїй байдужості до двоюрідної сестри. Ще в дитинстві я часто бував у дядька. Не раз навіть ночував там. Із сестрою в перших ми приятелювали ще відтоді. Ти знаєш, що до брата й сестри не приходять кохання. Може, то всім відомі речі, але я вважаю, що між юнаком і дівчиною, які довго були в товариських стосунках, не виникає те почуття, з якого народжується кохання. Як запах відчуваєш у мить злету пахощів, як смак sake пізнаєш під час першої чарки, так і цей ніжний порив кохання підвладний часові. Якщо візьмеш жінку без любови, то що більше звикатимеш, то ближчою ставатиме вона тобі, але почуття кохання зникне. Що вже я передумав, а ніяк не міг пристати на думку про одруження з сестрою в перших.

Дядько сказав, що коли вже я наполягаю, то шлюб можна відкласти до мого закінчення коледжу. Але він додав, що, як кажуть, добре діло робити сміло, то він хоче справити заручини вже тепер. Я не хотів такої жінки, отож мені було однаково — весілля чи заручини.

Тим-то я знову відмовив. Дядька аж перекошило. Двоюрідна сестра розплакалася. Вона плакала не з жалю, що не виходить за мене, а від образи, що їй відмовили в шлюбі. Я добре знав: вона мене не кохає, так само як не кохав її я. Невдовзі я знову поїхав до Токіо.

VII

Утретє я повернувся в рідні місця знов за рік, на початку літа. Я завжди з нетерпінням чекав закінчення іспитів і чимскоріш забирався з Токіо. Бо такий милий був мені рідний край. Ти, мабуть, і сам відчув, що в рідному краї колір неба інший, запах землі особливий і солодко огортають спогади про батька-матір. За цілий рік я не пережив нічого милішого, як ті два місяці — липень і серпень, коли ховався там від світу, мов вуж у своїй норі.

Я простодушно сподівався, що вже не сушитиму собі голову одруженням з двоюрідною сестрою. Був певен, що для відмови від немилого досить відмовитися, та й край. І хоч я мусив опиратися дядьковим домаганням, моє перебування там було досить спокійне. Впродовж року мене зовсім не обходила та справа, і я повернувся додому в доброму настрої.

Та цього разу дядькове ставлення змінилося. Він не зустрів мене з розпростертими обіймами і приязною усмішкою, як бувало. Але я, вихований у доброму тоні, кілька днів не завважував цього. Аж нарешті один випадок видався мені дивним. І дивний здався мені не тільки дядько, а й тітка, і сестра в перших. Дивний видався мені навіть дядьків найстарший син, який по закінченні школи хотів навчатися в торговельному училищі в Токіо, навіть радився щодо цього в листі до мене.

А вдачу я мав таку, що не міг не думати про все це. Чому мої почуття так змінилися? Й чому всі тут так змінилися? І мені набігало на думку, чи бува мої покійні батько й мати не забули промити синівських затьмарених очей, щоб син виразно бачив людський світ. Десь у глибині серця я вірив, що навіть після того, як не стало на цім світі батьків, вони люблять мене так само, як і за життя. Щоправда, навіть у такі хвилини мій розум не був темний. Але в крові ще глибоко сиділи і забобони, успадковані від предків. Може, й тепер ще сидять.

Я сам ходив у гори й уклякав перед могилою батька й матері. Вклякав і в скорботі, й у вдячності. Я так молився, щоб вони захистили мою долю, мов усе моє майбутнє було в їх руках, погребених під цим холодним каменем. Може, тобі смішно. То смійся, що вдієш. Але такий я був.

Цей світ змінився вмить, мов від раптового помаху. Щоправда, таке було зі мною не вперше. Я мав шістнадцять чи сімнадцять літ, коли вперше відкрив для себе світ, а в ньому побачив прекрасне і з дива онімів. Я часом не вірив своїм очам — і протирав очі. А в думці вигукував: «О, яка краса!» Шістнадцять-сімнадцять років — то пора, коли, як кажуть, і хлопці, й дівчата переймаються коханням. Тоді я вже дійшов сил і вперш побачив жінку як щось прекрасне в цьому світі. І тоді прозріли сліпі очі, які досі зовсім не бачили, що є й супротивна стать. З тої миті весь світ став для мене цілком новим.

І коли відчув теперішнє дядькове ставлення до мене, я, здається, мав таке самісіньке враження! І завважив це несподівано. Воно прийшло зненацька, без жодного передчуття чи дошукування. Отак раптом він і вся його родина видалися мені зовсім іншими, ніж досі. Я здивувався. І подумав, що коли так буде й далі, то не знаю, що вдію.

VIII

Мені щось нашіптувало, ніби в ім'я покійних батька й матері я повинен домогтися від дядька докладних відомостей про наше майно, доручене йому. Дядько вдавав дуже втомленого й навіть не завжди ночував на одному місці. Він жив то тут, то там — два дні в нашому домі, три дні в місті, і завжди мав надто діловитий вигляд. І щоразу повторював, що не має часу, Поки я не мав жодних підозр, то думав, що він справді не має часу. Згодом я саркастично зауважував, що тепер, мабуть, модно не мати часу. Та на його заклопотаний вигляд саме тоді, як я намірився до ґрунтовної бесіди з ним про майно, мені видалося, що то тільки відмовка, аби уникнути мене. Я ніяк не міг приперти його до стіни.

До мене дійшла чутка, начебто дядько має в місті коханку. Це я почув од свого приятеля, колишнього однокласника. Можна було не сумніватися, що такий дядько може мати коханку, але я здивувався, бо за життя батька не доводилося чути подібного. Приятель розповів мені й інше про дядька. Наприклад, гомоніли, ніби колись дядькові не велося в справах, та за останні два-три роки він раптом дійшов добрих зисків. Це була одна з обставин, що посирили мої підозри.

Нарешті наші переговори відбулися. Може, буде трохи занадто назвати їх переговорами, але це слово дає правдиве уявлення про перебіг нашої розмови. Дядько ввесь час намагався ставитись до мене як до дитини. Я з самого початку не довіряв йому. Сподівання на добру згоду були мізерні.

На жаль, я так поспішаю, що не можу тут докладна описувати подробиці тих «переговорів». Правду кажучи, є набагато важливіші справи. Я ледве стримую своє перо, що хоче якнайшвидше перейти до тих справ. І я вже давно не мав нагоди посидіти з тобою й спокійно побалакати, але мушу скорочувати навіть те, що хочу написати, і не тільки з незвички тримати перо, а й з огляду на дорогий час.

Мабуть, ти ще пам'ятаєш мої слова про те, що в світі нема людей, які були б тільки злі. Що треба бути обачним, бо й багато добрих людей, коли йдеться про спадщину, раптом стають злими. Тоді ти сказав, що я надто знервований. І спитав, за яких обставин добрі люди стають злими. Я відповів одним словом: «гроші», а ти скривився. Добре пам'ятаю твоє невдоволене обличчя. Тепер я признаюсь тобі, що тоді я думав про свого дядька. Я ненавидів його як приклад того, що звичайна людина на запах грошей відразу стає лихою, як приклад того, що в світі нема людей, яким можна довіряти. Може, такої відповіді було замало тобі, що хотів проникнути у світ моїх думок, а може, вона видалася тобі банальною. Але для мене то була жива відповідь. І чи я справді не був знервованим? Я вважаю, живим є таке, що сказане запальним словом, хоч про звичайну річ, а не таке, що вийшло з холодної голови, хоча й про нове. Бо тіло рухається від крові. Бо слова не тільки збуджують коливання у повітрі, а й здатні спонукати сильний рух до ще сильнішого.

IX

Одне слово, дядько ошукав мене на всі боки. Це неважко було зробити за три роки мого перебування в Токіо. Власне, я виявився цілковитим дурнем, що звірив усе дядькові й нічим не журився. А може, серед людей це називається чесність і порядність? Я озирюсь на ту свою молодість, і мені страшно жаль себе, надміру чесного, аж спадає на думку, чому я не народився гіршою людиною. Але іноді хочеться ще раз бути таким, як я народився, й лишатись таким завжди. Запам'ятай: я, котрого ти знаєш, той я уже заплямований. Якщо старший — це той, хто має нечисте сумління і більше років, то я, мабуть, справді старший від тебе.

Чи був би я ліпше забезпечений, якби одружився з дядьковою донькою, як він того хотів? Гадаю, про це годі й казати. Він з наміслом хотів зіпхати мені свою дочку. Намовляв на цей шлюб не з доброзичливих міркувань про вигоду обох родин, а з далеко нижчих інтересів. Двоюрідну сестру я й не кохав, і не ненавидів, і тепер, правду кажучи, мені приємно згадати, що я відмовивсь од неї. Так чи так я був би ошуканий, і хоч трохи показав своє «я» тим, що не піддався на вмовляння і не взяв двоюрідної сестри. Але то марне й не варте уваги. Тобі збоку воно, мабуть, здається дурним самолюбством.

Межи мною й дядьком стали ще й інші родичі. Їм я зовсім не довіряв, навіть більше: ставився до них вороже. Відколи збагнув, що дядько ошукав мене, то мене обсіли думки, що й інші неодмінно схочуть ошукати. Якщо це зробив дядечко, якого так похваляв батько, то що вже казати про інших.

Але вони забрали все, що ще належало мені. Вийшло куди менше, ніж я сподівався. Було два шляхи: без слова взяти запропоноване або порушити справу проти дядька. Я був обурений, та вагався. Бо боявся, що поки в суді дійдеться до вироку, мине багато часу. До того ж, міркував собі, тепер я вчусь, а така справа забере багато дорогого для студента часу. Я розважив усе й надумав удатися до свого давнього шкільного приятеля, що тепер жив у місті. Хотів просити його, щоб він обернув на гроші всі рештки мого спадку. Він не радив цього робити, але я не послухавсь. Тоді я твердо вирішив виїхати з рідного села. В душі поклявся, що мої очі не побачать більше дядька.

Перед виїздом із села я ще раз пішов до батьків. Відтоді я вже ніколи не бачив їхньої могили. І вже, мабуть, ніколи не побачу.

Мій товариш зарадив усе, як я просив. Щоправда, це було аж потім, коли я приїхав до Токіо. В селі нелегко продати землю, ще й як нелегко, до того ж я боявся, що в останній момент упадуть ціни, отож отримана сума була значно нижча від сподіваної. Правду кажучи, мій капітал — це облігації на невелику суму, які я взяв із собою, і гроші, одержані згодом від товариша. Так що моя батьківська спадщина ще зменшилася. І мене особливо гнітило те, що зменшив її не я. Але цього було більше ніж досить, щоб навчатися в університеті. Правду кажучи, я не тратив навіть половини відсотків. Таке безжурне студентське життя нерідко кидало мене в ситуації, які мені й не снилися.

Х

Тепер, коли я вже був не без грошей, то надумав покинути гамірний пансіон і збудувати собі дім. Але журився, що матиму мороку з купівлею домашніх речей, та й доведеться найняти бабусю, аби доглядала за домом, а коли трапиться нечесна людина, то буде біда, а особливо коли доведеться кудись поїхати. Отож здійснення цього задуму здавалося мені сумнівним. Одного разу я вибрався на прогулянку, а водночас хотів приглянути собі хату, то пішов на захід схилом Хонгодай, а потім узяв угору схилом Коїсіґава в бік храму Дендзу. Відколи тут пролягла трамвайна лінія, місце неспізнанно змінилося, колись же лівобіч була глиняна стіна зброярні, а праворуч — пустир, порослий бур'яном. Я стояв у траві і бездумно дивився на крутосхил. Та й тепер тут непогане місце, але тоді привабливість західної сторони була особлива. Скільки сягало око, стелилася густа свіжа зелень, і серце відпочивало. Раптом мені спало на думку, чи, бува, тут не натраплю підходящого будиночка. Отож я перейшов зарослий пустир і вузькою вуличкою подався на північ. Людей квартал не приваблює і тепер, а тоді ряди перехняблених будиночків мали зовсім неохайний вигляд. Я обійшов кілька разів ті вулички й провулки. Врешті зайшов до солодарні й запитав у господині, чи не має тут хтось до винайму невеликого дому. Вона перепитала: «До винайму?» — і на якийсь час

схилила голову, щось собі мурмочучи. Я вже ні на що не сподівався і хотів собі йти. Аж тут вона питає: «А приватний пансіон не досить?» Я на мить завагався. А потім почав міркувати, чи не ліпше бути квартирантом з харчем у чиємусь домі, ніж морочитися з власним господарством. Отож я примостився в тій солодарні й попросив господиню докладніше розповісти про все.

То був дім, де мешкала офіцерська вдова з донькою, осиротіла сім'я. Господиня казала, що офіцер загинув на японо-китайській війні. Ще торік вони мешкали десь біля військового училища на Іцїгаї. Тримали навіть свою стайню, а дім був дуже великий, вони продали його й перебралися сюди. А що родина маленька і самим сумно й прикро, то взяли б квартиранта, якщо трапиться підходяща людина. Я довідався від господині, що в удови є ще й служниця. Спало на думку, що там повинно бути спокійно й затишно. Але якщо припреться несподівано такий, як я, що видає себе за студента без певного походження, то йому відразу відмовлять. Я подумав, чи не почекати. А втім, як студент я справляв не таке-то й погане враження. Та й на голові мав студентського кашкета. Ти, мабуть, дивуєшся, чому я згадую про студентський кашкет. Річ у тім, що тодішні студенти, на відміну від теперішніх, мали довіру в людей. І в таких випадках чотирикутний кашкет додавав мені впевненості. Я зробив так, як радила господарка солодарні: не шукав знайомств, а просто пішов до дому вдови-офіцерші.

Я покликав господиню й виклав свою потребу. Вдова розпитувала мене про походження, про університет, фах. Мабуть, мої відповіді задовольнили її, бо вона відразу сказала, що можу перебиратися будь-коли. Це була безпосередня й відверта людина. Я подумав, чи то всі жінки військових такі, і почувався захопленим. Я і захоплювався, й дивувався. І навіть почав був сумніватись, чи залишилося в її вдачі місце для смутку.

XI

Я відразу переїхав у той дім і винайняв тут житло. То була найгарніша кімната в усьому домі. Тоді в районі Хонго вже де-не-де будували розкішні пансіони, і я знав, що як студент маю теж дуже гарне помешкання. Але моя нова квартира була набагато гарніша. Тоді вона здавалася мені аж занадто розкішною.

Кімната була велика — мала вісім дзьо. В токономі встановлено дводільну полицку, а в стіну навпроти веранди — шафу. Вікна не було, зате з веранди, оберненої на південь, падало багато світла.

Коли я перебрався туди, то побачив у токономі живі квіти й біля них кото, оперте до стіни. Ні квіти, ні кото не подобалися мені. Я, вихований коло батька, що кохався в китайській поезії, каліграфії і церемонії чаювання, ще змалку набув стриманих уподобань. Мабуть, тому зневажливо ставився до таких прикрас.

Ті рідкісні речі, що їх батько збирав усе життя, дядько порозтринькував, лишилося небагато. Коли я від'їжджав із села, то попросив свого давнього шкільного приятеля взяти їх на зберігання. Але чотири чи п'ять какомоно, які сподобалися мені, поклав на дно валізки й привіз до Токіо. Відразу по переїзді хотів виїняти їх і повісити в токономі собі на втіху. Та коли побачив, що тут є кото й ікебана, то не наважився. Згодом дізнався, що ті квіти поставлено саме для мене. В думці я криво посміхнувся. Кото стояло там і раніше, а іншого місця начеб не було, то вже мало залишитися.

Нічого дивного, якщо в ході моєї розповіді в твоїй уяві майнула дівоча постать. Мене це цікавило ще до переїзду. Чи тому, що я вже був під впливом таких поганих думок, чи ще не звик до людей, під час першої зустрічі з дочкою я промимрив якесь невиразне привітання. А вона зашарілася. До того я уявляв собі її копією матінки. Й мої уявлення були не на користь дочки. Вдова, жінка військового, то що вже хотіти від неї, думав я собі, але мені спадало на думку, що й дочка така сама. Та тільки-но побачив її, як мої припущення розвіялися. Й мене якось по-новому торкнувся повів протилежної статі, як ніколи досі. Відтоді ікебана в токономі перестала бути мені осоружна. І кото в тій токономі вже не дратувало.

Коли квіти починали в'янути, з'являлися свіжі. І кото часом брали до кімнати за рогом моєї. Тоді я підпирав щоку руками і в своїй кімнаті слухав гру на кото. Я не розумів, чи то вправна гра. Та оскільки не чув складних мелодій, то думав, що гра, мабуть, невправна. І навіть дійшов висновку, що дівчина грає на кото так само, як робить ікебану. На квітах я добре знався і бачив, що дочка до цього не вдатна.

Але дівчина ні на що не зважала і прикрашала мою токоному різними квітами. І букет завжди був однаковий. Годі було завважити, чи міняла вона колись вазу. Втім, її музика була ще дивніша за квіти. Вона тільки вдаряла по струнах і зовсім не подавала живого голосу. Не кажу, що не співала, але голос був такий тихий, мов у потаємній розмові. А коли їй дорікали, то зовсім стихала.

Я з приємністю дивився на ту невмілу ікебану і слухав ту нехитру гру на кото.

ХІІ

Вже коли виїжджав з села, то був у пригніченому настрої. Тоді, здавалося, мене наскрізь прошила думка, що ні на кого не можна звіритися. Про ненависних дядька, тітку та інших родичів я думав як про представників людського роду. І коли вже сів у поїзд, то без видимої причини почав приглядатися до попутників. Інколи дехто щось говорив до мене, але це тільки наддавало мені невіри. Серце обгорнув сум. Бували хвилини, що я відчував такий тягар, мов напився олова. А мої нерви, як неважко здогадатися, були напнуті, мов струни.

Мабуть, найбільше тому по приїзді до Токіо мені захотілося покинути пансіон. І якби я зберіг давню рівновагу, то так просто не визріло б клопітливе бажання збудувати свою оселю, хоч справа була не в грошах.

Та й по переїзді до Коїсікави я ще не скоро позбувся того напруженого настрою. Я так озиравсь, аж було соромно за себе. Як не дивно, найбільше натруджував голову й очі, а язика ні — і потроху дав йому майже цілковитий спокій. Я мовчки сидів за столом і лише, мов кіт, водив очима за всіма в цім домі. Іноді моя увага до них була така липка, що аж прикрощі брали. Здавалося, ніби я подібний до кишенькового злодія, який нічого не краде і вже огидний сам собі.

Ти, мабуть, дивиєшся. Як могла сподобатись мені дочка господині? Як я міг дивитися на її незграбну ікебану? Як міг з приємністю слухати невправну гру на кото? На це запитання я можу щиро відповісти, що так воно й було, і розповісти про все як живу правду. Втім, звіряюся на твою мудру голову, але зроблю одне застереження. Я не довіряв людям стосовно грошей, але стосовно кохання не мав недовіри. Тим-то в моїй душі легко вживалось таке, що іншим здавалося дивним, а мені — суперечливим.

А що вдову я завжди називав окусан, то й тут так називатиму її. Вона казала, що я стриманий і ввічливий. А ще хвалила мене за працьовитість. І ні словом не закинула про неспокій моїх очей і неврівноважений вигляд. Не знаю, чи вона й сама того не бачила, чи не хотіла казати, але враження було, що не звертає на це уваги. Більше того, одного разу окусан з тоном поваги сказала, що я великодушний. Я, тоді такий чесний, зашарівся й сказав, що вона перебільшує. Господиня відразу пояснила мені:

— Це ви кажете тому, що самі себе не бачите.

Здається, окусан не мала наміру брати за пожилця студента. Начебто просила сусідів напитати їй якогось службовця, що схоче винайняти кімнату. Мабуть, здавна мала переконання, що поселитися в чужому домі захоче хіба людина з малою платнею. І коли говорила про мою великодушність, то порівнювала мене з квартирантом, якого мала в своїй уяві. Що ж, коли йдеться про гроші, то, може, я й був великодушний порівняно з людиною, яка мусить ощадити. А що це не стосувалося моєї вдачі, то майже нічого не говорить про внутрішнє життя. Окусан була жінка, і щоб засвідчити це, сказала мені оті слова.

XIII

Таке ставлення окусан, звичайно, справляло свій вплив. Невдовзі я вже дивився на світ іншими очима. Зміг знову дійти рівноваги духу, і моє серце билось в тон моїх помислів. Справді, та обставина, що з самого початку ніхто в домі не звертав уваги на мої неспокійні очі й дивну підозру до всього, — вже саме це було для мене великою розрадою. А оскільки на них не лягала тінь моїх лихих думок, то я мав усі умови для заспокоєння нервів.

Може, окусан умисно так ставилася до мене, бо була розсудлива жінка, а може, справді мала мене за тямущого, як то всім казала. Втім, моє сум'яття сиділо глибоко в душі й не дуже пробивалося, тож окусан нічого й не здогадувалась.

У міру заспокоєння відбувалося моє зближення з родиною. Я навіть почав жартувати й з окусан, і з дочкою. Часом мене запрошували до іншої кімнати на чай. А бувало, куплю тістечок і запрошую ввечері обох до себе. Несподівано я відчув, що межі нашого знайомства збільшилися. Через те я нерідко гайнував такий дорогий для навчання час. Хоч як дивно, це зовсім не стримувало мене. Окусан не мала жодних занять. Дочка ходила до школи, а ще вивчала ікебану та гру на кото, то начебто була зайнята, але, мені на диво, вона завжди мала вільний час. Отож як тільки ми троє зустрінемося, то залюбки починаємо балакати про всякі справи.

Запрошувати мене приходила переважно дочка. Часом відчиняла сьодзі з веранди й зупинялася проти моєї кімнати, а часом ішла через їдальню і з'являлася з-за фусуми сусіднього покою. Дочка входила до моєї кімнати й зупинялася. Вона неодмінно називала мене на ім'я й питала: «Вчитесь?» Я здебільшого сидів, утупившись в якусь дуже мудру книжку, що лежала розгорнута на столі, тому сторонні вважали мене за працьовитого. Насправді я аж так старанно не вчився. Зупинявся на якійсь сторінці й чекав, коли прийде дочка і запросить. Якщо ж вона не приходила, то я сам уставав. А там, в іншій кімнаті, питав: «Ви вчитесь?»

Кімната дочки була сусідня з їдальнею й мала шість дзьо. Окусан бувала переважно або в їдальні, або в доньчиній кімнаті. Власне, не мало значення, чи є між тими кімнатами перегородка, чи нема, разом вони мали дві кімнати і бували то в тій, то в тамтій. Коли я

озивався з коридору, то «Прошу!» відповідала неодмінно окусан. Дочка, навіть коли була там, часто не відповідала.

А потім інколи траплялося, що дівчина приходила до мене по щось і заводила довгу розмову. В такі хвилини моє серце охоплював дивний неспокій. І враження було таке, що причина неспокою не просто в тому, що напроти сидить дівчина. Я хтозна-чому починав метушитися. Мене доймало химерне відчуття зради самого себе. А вона, навпаки, лишалася спокійна. Я навіть засумнівавсь, чи це та сама дівчина, що під час гри на кото не може здобутися на голос. Бувало, вона затримається в мене надто довго і мати з їдальні кличе її, а вона озивається: «Вже йду», та не квапиться вставати. Донька вже не була дитина. Я це добре бачив. Та й вона сама видимо натякала про це.

XIV

Коли дочка відходила, я полегшено переводив дух. Водночас лишався осад якогось невдоволення. Може, я був подібний до жінки. Мабуть, теперішня молодь, така, як ось ти, сміється з цього. Але тоді ми здебільшого були такої вдачі.

Окусан рідко виходила з дому. А якщо йшла, то ніколи не залишала нас із дочкою на самоті. Не знаю, чи то мимоволі так виходило, чи з розмислу. Може, я перебільшую, але вся поведінка окусан свідчила про те, що вона хоче зблизити свою дочку зі мною. Та інколи я мав враження, що в думці таїть недовіру до мене, і коли це вперше завважив, то відчув відразу.

Я хотів знати, що надумала окусан. Бо все-таки це надто різке протиріччя. В моїй пам'яті ще було свіже дядькове ошуканство, то тепер я не міг не піти в своїх сумнівах далі. Намагався збагнути, що в її поведінці щире, а що вдаване. Та це мене ні до чого не привело. Не привело, зате завело, бо я вже не тямив її дивної поведінки. По довгих пошуках причини не міг позбутися думки, що слово «зло» невіддільне від слова «жінка». Коротше кажучи, вона така, бо жінка, а всі жінки дурні. Коли мої думки заходили в сліпий кут, я завжди вдавався до подібних мудрувань.

Хоч я зневажав жінок, та чомусь не відчував цього до хазяйської дочки. Щодо неї мої мудрування не важили. Моє почуття було коханням, подібним до святої віри. Тобі, мабуть, дивно, що я стосовно дівчини вживаю слова, належні тільки релігії, але тепер сам твердо вірю в це. Твердо вірю, що справжнє кохання не різниться від релігійного почуття. В ті хвилини, коли бачив цю дівчину, я мав враження, що й сам гарнішаю. А на думку про неї, здавалося, в моїй душі пробуджується шляхетність. Якщо те незбагненне диво, що називається коханням, має два кінці, і на самім вершку святе почуття, а внизу — хіть, то мої почуття сягали самого верху. Як людина я ніколи не був безплотний. Але мої очі, що бачили молоду господиньку, одзьосан, і моє серце, що думало про неї, зовсім забули про своє існування в плоті.

Що більше я не вподоблював матір, то сильніше було моє кохання до її доньки, і стосунки між нами трьома ставали щораз складніші. Втім, ця зміна була майже тільки внутрішня й нічим не давалася взнаки. Але після одного несподіваного випадку я почав думати, та й досі спадає на думку, чи не помилився я в окусан. А думав я про те, що хоч яке було б її ставлення до мене, це не омана. Більше того, мав враження, що одне й друге ставлення не приходили до неї по черзі, а завжди були разом у її серці. Я завважив, що навіть у своїм протиріччі — намаганні зблизити з дочкою й схиленні до остороги, вона не забуває про

перше. Я дійшов висновку, що просто не хоче, щоб ми переступили межу пристойного. До одзьосан, доньки, я не мав плотських поривань, то вважав, що остороги матері даремні. Але відтоді вже не мав поганих думок про окусан.

XV

Я докладно розміркував про ставлення окусан до мене й упевнився, що в цьому домі мені цілком довіряють. До того ж я аж тепер збагнув, що ця довіра була з самого початку. Мене, що в душі не довіряв людям, це навіть дивувало. Я подумав: порівняно з чоловіками жінки мають глибші передчуття. Водночас подумав, чи не в тім причина, що жінки так часто бувають ошукані. Аж смішно, як подумаю тепер, чому я так дивився на окусан, а сам тягся до її доньки з таких же передчуттів. Бо хоч поклявся в душі не вірити нікому, юній одзьосан я вірив беззастережно. Й мене дуже дивувало, що окусан вірить мені.

Про свою батьківщину я багато їм не розповідав. А про теперішні обставини майже нічого не згадував. Як тільки це спадало на думку: щось доймало мене. Я хотів щонайбільше довідатись про окусан. А вона не була схильна багато розповідати. Під різними приводами сама намагалася випитати мене про родину. Врешті я розповів усе дочиста. Коли сказав, що більше не повернуся в рідні краї, бо там не маю нікого, крім похованих батька й матері, вона здавалася дуже зворушена. Донька ж плакала. Я подумав, що тепер мені буде легше. Був радий, що розповів усе.

Після моєї розповіді з усього вигляду окусан можна було зрозуміти, що її передчуття справдились. Відтоді вона поводитися зі мною, мов із своїм молодшим родичем. Це мене зовсім не дратувало, навіть навпаки. Натомість тоді ж знову пробудилася моя недовіра.

Мої сумніви зароджувалися від звичайних дрібниць. Але що більше назбирувалося тих дрібниць, то сильнішали сумніви. Настала мить, коли мене шибнула думка, ніби окусан хоче наблизити до мене свою дочку з таким же наміром, що й дядько. І людина, яку я досі мав за добру, раптом постала переді мною підступною інтриганкою. Було дуже прикро.

Окусан із самого початку казала, що бере квартиранта, бо самотна. Я й не припускав, що то може бути неправда. Навіть по ближчому знайомстві й почутому про її життя я не мав підстав думати, що це не так. Не можна було сказати, що вона цілковито забезпечена. З погляду вигоди чи невигоди породичання зі мною для неї аж ніяк не було б утратою.

Моя недовіра збільшилася. Як почувався я, будучи закоханий у дочку й не довіряючи матері? Я просто глузував сам із себе. Іноді просто називав себе дурнем. Якби на тім усі мої сумніви закінчувалися, то це не мучило б мене, навіть з думкою про свою дурну голову. Муки душі почались аж тоді, коли підозра, чи бува дочка не така сама підступна, як мати. Мені стало нестерпно боляче, коли я подумав: ану ж вони змовилися про все поза моєю спиною. Я не впав у відчай, але настроїй був такий, ніби опинивсь у безвихідному становищі й мені вже капець. А попри все я твердо вірив юній одзьосан і не сумнівався в ній. Отож стояв на роздоріжжі між вірою й сумнівом і не міг рушити з місця.

Те й те я вважав за витвір власної уяви, те й те мав за чисту правду.

XVI

Я ходив до університету, як і досі. Але тепер лекція викладача була для мене мов далекий

відгомін. Та й наука не йшла до голови. Мої очі ковзали по ієрогліфах, які щезали, мов дим, не торкнувшись серця. До того ж я став неговіркий. Дехто з моїх товаришів взяв це за знак глибоких роздумів і переказав іншим. Я не хотів змінювати їхню думку.

1 навіть був радий, що маю таку просту ширму. Але інколи не витримував і впадав у припади веселощів, і це дивувало всіх.

У дім, де замешкав, рідко приходили гості. Родичів хазяї мали небагато. До одзьосан іноді навідувалися шкільні товаришки, але вони розмовляли так тихо, мов їх і не було, а потім ішли додому. Не думаю, що вони шепталися з сором'язности до мене. Мої відвідувачі не були аж крикуни, але жоден не говорив так тихо. Виходило, мовби я тут господар, а юна одзьосан — квартирантка.

Я написав так собі, бо все це не мало жодного значення. Був тільки один випадок, який не назвеш приємним. Одного разу я почув з ідальні чи кімнати одзьосан чоловічий голос. Хтось гомонів значно тихше, ніж мої гості. І годі було зрозуміти, про що мова. А вже ця обставина до краю напнула мої нерви. Я сидів як на голках. Спочатку подумав, чи то не родич якийсь або просто знайомий. Потім учепилася думка, який він — молодий чи старший. Тут цього не дізнаєшся. А встати й відчинити сьодзі не личило. Мої нерви вже не тремтіли, а двигтіли, мов у груди вдарили великі хвилі. Коли гість пішов, я відразу поцікавився, хто то був. Відповідь матері й дочки була проста. Щоправда, вона мене не заспокоїла, та я не допитувався, поки сам не почую всього. Та й чи мав право допитуватися? Я тримався з самоповагою, та водночас давав зрозуміти, що за тою стриманістю чайться світські пристрасті. Вони сміялись, а я був приголомшений і не міг збагнути, чи вони глузують, чи сміються з доброзичливости, а чи вдають зичливий сміх. Потім не раз загадувався над тим, чи не робили вони собі з мене дурня.

Я був вільна людина. Моє становище було таке, що я не мав потреби радитися з кимсь, чи не покинути університет, куди поїхати й де жити, з ким одружитися. До того уже не раз мав намір рішуче поговорити з окусан, щоб вона віддала за мене свою доньку. Але щоразу вагався й відкладав. Не тому, що боявся відмови. Якби мені відмовили, то хтозна, як склалася б моя доля, і я мав відвагу на це, бо натомість була б можливість глянути на світ зовсім іншими, ніж доти, очима. Та я не хотів опинитися в пастці. Це була б для мене найбільша прикрість — ухопитися на чийось приманку. Після того, як мене ошукав дядько, я твердо вирішив, що більше нікому не піддамся.

XVII

Окусан бачила, що я купую тільки книжки, то порадила, аби я трохи ліпше вдягався. Справді, я не мав нічого, крім бавовняних речей, пошитих ще на селі. Тоді студенти не носили шовкових кімоно. Один з моїх товаришів, син якогось йокогамського торговця, отримав шовкове вбрання. Всі сміялися з нього. Хлопець виправдовувався, як міг, та врешті сховав те дороге вбрання на дно валізи. Та ми гуртом умовили його вдягтися. На біду, там уже завелися воші. А наш товариш був аж радий з того, він згорнув той розкішний одяг і на прогулянці викинув у канал. Я був тоді з ним, стояв собі на мості й дивився, як він збувається тягара, й не вважав це за марнотратство.

На той час я вже був досить дорослий. Але сам ще не дійшов думки, що варто мати вбрання на вихід. У моїй голові засіли дивні уявлення про те, що поки закінчиш університет і запустиш вуса, не треба дбати про вбрання. Отож я сказав господині, що книжки мені

потрібні, а зайве вбрання — ні. Вона знала, скільки я купував книжок. Запитала, чи я читаю всі, що купив. Серед них були й словники, були й такі, що мали нерозрізані аркуші, хоч, звичайно, і їх я мав би читати, отож не міг дати їй задовільну відповідь. Мені спало на думку, що коли вже купуєш непотрібні речі, то однаково — книжки чи одяг. Врешті, під приводом удячності за турботу, я хотів купити для дочки пояс-обі чи якийсь матеріал на її вподобу, то попросив окусан зробити і це.

Вона сказала, що сама не піде, й покликала супроводити її. А ще, сказала, й донька повинна б піти. Ми, виховані за інших звичаїв, у студентські роки не мали звички з'являтися на людях у товаристві панянок. Тоді я більше, ніж тепер, був рабом звичаїв і трохи завагався, та врешті пішов.

Дочка дуже начепурилась. Мала білу шкіру, а що добряче пудрилась, то привертала до себе увагу. Перехожі заглядалися на неї. І дивно, що всі тут-таки переводили погляд на мене.

Ми троє пішли до Ніхонбасі й купили все потрібне. А що хапалися то за одне, то за друге, то купівля тривала довше, ніж я сподівався. Окусан навмисне кликала мене на ім'я й питала поради. Вона прикладала до грудей дочки то той, то той матеріал і просила мене відступити на два-три кроки й глянути здалека. Я щоразу казав: «Це не годиться» або «це не пасує», принаймні не мовчав.

Коли ми вийшли з магазину, був уже вечір. Окусан сказала, що з удячності хоче почастувати мене, й повернула у вузьку вуличку, з вар'єте «Кіхарадана». Вуличка була тісна, й ресторанчик, де ми вечеряли, також тісний. Я зовсім не знав цих місць і здивувався, що окусан так просто прийшла сюди.

Додому повернулися пізно. А що наступного дня була неділя, то я цілий день просидів у кімнаті. Коли в понеділок прийшов до університету, то один із старших приятелів покепкував з мене. Він мов навмисне запитав, коли я одружився. Потім додав, що моя дружина дуже гарна. Мабуть, бачив нас, коли ми троє ходили до Ніхонбасі.

XVIII

Вдома я розповів про це окусан і її дочці. Мати засміялась, але сказала, що це, мабуть, було мені неприємно, ще й пильно глянула. В ту мить я подумав собі, що десь-то в такий спосіб жінки вивідують думки чоловіків. До цього схилили мене її очі. Може, тоді варто було відверто сказати все. Але мене знову взяли сумніви й притлумили все інше. В одну мить я вже готовий був признатися, та раптом стримавсь і перевів розмову на інше.

Я ухилився від розмови про мене. А водночас намагався вивідати наміри окусан щодо дочки. Господиня натякнула, що дочка вже мала дві-три пропозиції. Але вона ще дуже молода і навіть ходить до школи, то не варто поспішати. Було видно, хоч пані про це не сказала ні слова, що має великі надії на доччину вроду. Окусан навіть обмовилася, що коли завгодно може віддати дочку заміж. Та, врешті, то її єдина дитина і не хотілося б так скоро розлучатись. Враження було таке, що пані сама не знає, що робити — віддати дочку до свекрів чи прийняти зятя. Я подумав, що під час цієї розмови багато дечого довідався. Але тим часом утратив нагоду. Я вже не міг ні слова сказати за себе. Отож хотів улучити момент, щоб закінчити розмову й піти до своєї кімнати.

Донька спочатку була коло нас, та коли я розповів про жарти приятелів, вона сказала, що це

вже занадто, засміялася й відійшла в куток кімнати, де й сиділа спиною до нас. Я завважив її там аж тоді, як озирнувся, коли хотів іти геть. Що ж, на спині чужих думок не прочитаєш, і мені годі було уявити собі, що вона думає про те, що казала мати. Вона сиділа перед шафою. З ледь прочинених дверцят, здається, вийняла щось і розглядала на колінах. Я завважив, що то матеріал, котрий купив для неї позавчора. Моє вбрання лежало в тій самій частині шафи, що й її одяг.

Я без слова вже хотів був піти, й тут окусан владним тоном запитала, яка моя думка. Це мене так вразило, що я перепитав, про що йдеться. Коли з'ясувалося, що вона має на увазі пору віддання дочки, то я відповів, що, мабуть, нема куди поспішати. Окусан сказала, що й вона такої ж думки.

Ото за таких обставин появився в хаті ще один чоловік. А що врешті він увійшов у цю родину, то моя доля круто обернулася. Мабуть, якби він не перейшов мені дорогу, то нині я не писав би тобі такого довгого листа. Це було так, мов переді мною де взявся диявол і чорна тінь тої миті затьмарила все моє життя. І треба сказати, що я сам привів його в цей дім. Звичайно годилося спитати дозволу господині, і я розповів їй усе щиро й запитав, чи можу запросити його до себе. Вона відмовила. Я виклав їй усе дочиста, вона ж не мала що сказати на виправдання відмови. Отож я вирішив на свій розсуд зробити так, як вважав за потрібне.

XIX

Ту людину я називатиму К. З ним я приятелював ще з дитинства: ми були з одного села. К був син буддійського священика секти Сінсю. До того ж не старший, а другий син. А виховувався в родині одного лікаря. В наших місцях секти школи Хонгандзі мали сильний вплив, і священики секти Сінсю були заможніші порівняно з іншими. І якщо, наприклад, священик мав дочку на виданні, то радився з парафіянами й віддавав у якусь родину. Звісно, не своїм коштом. Адже майже всі храми Сінсю були багаті.

І родина К жила в статку. Але не знаю, чи вона мала кошти, щоб послати на навчання до Токіо другого сина. Не знаю й того, чому його віддали на виховання. Чи не задля того, аби він мав змогу вчитися. В кожному разі К став прийнятим сином у родині лікаря. Це було тоді, коли ми ще вчилися в середній школі. Я й досі пам'ятаю, як під час одної переклички здивувався, що прізвище мого приятеля змінилося.

Нова родина К також була заможна. Він приїхав навчатися до Токіо коштом тої родини. Ми приїхали в різний час, але він відразу по прибутті поселився в тому самому пансіоні, що й я. Тоді часто бувало, що в одній кімнаті спали й навчалися за одним столом двоє-троє студентів. Ми з К також жили в одній кімнаті. Мабуть, були подібні на спійманих у горах звірів, що притиснулись у клітці одне до одного й з ненавистю дивляться на світ. Ми обоє боялися Токіо й токійців. А в своїй кімнаті на шість дзьо бештали ввесь світ.

Але ми мали поважні наміри. Ми справді хотіли стати видатними людьми. А надто прагнув цього К. Він, що народивсь у храмі, любив говорити про «одречення від зла і звернення всіх помислів на добро». Я вважав, що в тих словах — усі його вчинки. В душі завжди поважав його.

Ще зі шкільних років К докучав мені важкими запитаннями з релігії чи філософії. Не знаю, чи то був вплив його батька, чи середовища, властивого такому небуденному домові, як храм, де від народивсь. У кожному разі складалось враження, що він має більше

священицького, ніж сам священик. Нова родина послала його до Токіо з наміром вивчитись на лікаря. Але він був упертий і приїхав до столиці вже з думкою не стати лікарем. Я докоряв йому, казав, чи це не обман прийнятих батьків. Він безоглядно відповів, що так. І додавав, що в ім'я «путі істини» можна вчинити й таке. Мабуть, він і сам добре не розумів отих слів — «путь істини». Не скажу, що я розумів, але для нас, молодих, у тих незбагнених словах було щось величне. Попри своє нерозуміння, я, перейнятий шляхетними настроями, не міг бачити вбогість духу в таких його устремліннях. Я погоджувався з його думками. Який вплив мало на нього моє потурання, того вже не знаю. У своїм заповзятті він видавався таким, що неодмінно вчинив би так, хоч би як я йому перечив. Але, хоч і молодий, здається, добре розумів, що в разі чого причетний буду і я, що потурав йому. І хоч тоді вже був готовий до того, та усвідомлював, що гідно прийму свою частку відповідальності, якщо доведеться глянути на минуле дорослими очима.

XX

К і я вступили на той самий факультет. На гроші, що йому надсилала прийомна родина, К незворушно йшов дорогою, яка йому подобалася. Здавалось, його серце було спокійне, що там нічого не дізнаються, і безстрашне, бо коли дізнаються — йому все одно. К був холоднокровніший від мене.

На перші літні канікули К додому не їздив. Сказав, що винайме кімнату в одному з храмів Комаґоме і вчитиметься. На початку вересня я повернувся, й він справді сидів як прикутий у брудному храмі біля Великої Каннон. Жив у тісній кімнаті коло головного залу, але мав вигляд щасливої людини, яка може вчитися чого і як хоче. Думаю, тоді я міг сказати, що його життя стає подібним на життя ченця. На зап'ястку він носив чотки. Я спитав, нащо вони йому, а він показав мені, як перебирати їх великим пальцем. Мабуть, не один раз перебирав їх за день. Але я не розумів, навіщо це. Хоч скільки перебирай, а кінця не дійдеш. Цікаво, з яким настроєм він робив це? Дрібниця, не варта уваги, але я про це часто думаю.

А ще я бачив у його кімнаті Біблію. Згадалося, що досі не раз чув від нього про сутри, а про християнство, навіть коли питали, не казав ні слова, — і це мене трохи здивувало. Я не міг не запитати його про причину цього. К сказав, що особливих причини нема. До того ж, додав він, коли буде нагода, охоче прочитає й Коран. Здається, його дуже цікавили слова «Мохаммед і меч».

На друге літо вдома зажадали, щоб він приїхав, тож К не міг відмовитися. Хоч і був там, але, здається, нічого не сказав про свій фах. Утім, його про це не дуже й питали. Ти сам закінчив університет і, мабуть, знаєш, що люди, на диво, не мають уявлення ні про студентське життя, ні про університетські порядки. А що ми живемо порівняно замкнено, то перебільшено думаємо, що всі подробиці наших переживань відомі кожному. З цього погляду К ліпше від мене знав людей, то й з легким серцем знову повернувся до Токіо. З села ми виїхали разом, і тільки-но сіли в поїзд, я відразу запитав, як там справи. Він казав, що все гаразд.

Треті літні канікули випали на той час, коли я вирішив назавжди покинути землю, де була могила моїх батьків. Тоді я вмовляв К, щоб він поїхав зі мною, але він не погодився, і навіть запитав мене, чому я щороку їжджу додому. Він, здається, хотів бути лише в Токіо й вчитися. Що ж, довелося їхати самому. Про те, які неспокійні були для мене ті два місяці у рідному селі, я вже писав і повторюватись не буду. У вересні, коли на душі було сумно й тяжко, до того ж самотньо, я знову зустрівся з К. В його житті також сталися зміни. Він написав своїм прийомним родичам листа, в якому признався в обмані. Я про це нічого не знав. Може, К сподівався на легкодушну відповідь, що тепер нема іншої ради і має йти

вибраною дорогою? У кожному разі здавалося, К не хоче далі обманювати їх щодо свого навчання в університеті. Втім, він мав розуміти, що коли й далі обманюватиме, то так довго не потриває.

XXI

Прийомний батько прочитав листа й дуже розгнівався. Тут же відписав, що не може посилати гроші на навчання такому нахабі, який обманює батьків. К показав мені того листа. А також другого листа, якого отримав од рідних. Там були такі самі суворі докори. Рідні писали, якщо він учинив так ганебно, то їм також байдуже до нього. Як буде далі — чи повернеться до рідних, чи якось дійде згоди з прийомною родиною, — це залишалося на майбутнє, а тепер К мусив роздобути ті щомісячні гроші, потрібні на навчання.

Я запитав К, що він про це думає. Приятель відповів, що хоче вчителювати у вечірній школі. Тоді не те, що тепер, було більше простору і не бракувало побічної роботи. Я сподівався, що К дасть собі раду. Але я ще мав тягар власної відповідальності. Бо коли він надумав піти своєю дорогою проти волі батьків, я підтримав його. І тепер я не міг лишатись осторонь. Я відразу сказав, що допоможу йому грішми. К без вагання відмовився. Мабуть, це було в його натурі, що матеріальна незалежність дорожча від добродійності товариша. Він казав, що то не чоловік, який уступив до університету й не може собі зарадити. Я не міг доінняти його аж так, щоб сповнити свій обов'язок. Отож залишився осторонь і дав йому повну волю.

Невдовзі К знайшов сподівану посаду. Але годі й уявити собі, якою важкою була та робота для того, хто так цінував кожную хвилину часу. Він не сповільнив узятото темпу навчання, а взяв на плечі новий тягар і стрімко рвався вперед. Мене непокоїло його здоров'я. Але він був упертий і на всі мої зауваги відповідав жартами.

А його стосунки з прийомною родиною щораз гіршали. Тепер він не мав вільного часу і вже не знаходив хвилини поговорити зі мною, як колись, то я не мав докладних подробиць, але знав, що дійти згоди щораз важче. Також знав, що в нього з'явився якийсь посередник. Той листовно радив К повернутися додому, а К відповідав, що це неможливо. Така впертість — К казав, що про це не може бути й мови, серед навчального року він не може поїхати; там його мали за впертюха, й це ще більше погіршувало справу. Він завдав прикроців прийомній родині, а водночас розгнівив рідних, я дуже переймався цим і написав їм листа, але намарно. На свій лист я не отримав ні слова відповіді. І я також розсердився. Коли досі, з огляду на обставини, я лиш співчував К, то тепер став його прибічником, однаково — на добре чи на зле.

Врешті К вирішив повернутися до рідних. А вони мали компенсувати прийомній родині витрати на навчання. Поза тим рідні були байдужі до нього і писали, щоб викручувався як знає. Його, мабуть, як колись казали, зреклись. Може, вони не це мали на увазі, а так він зрозумів. К не мав матері. І можна сказати, що його характер зіпсувало мачушине виховання. Я думав: якби була жива рідна мати, то стосунки не порвалися б. Я вже казав, що його батько був священик, та коли йшлося про почуття обов'язку, то він ставав самураєм.

XXII

Коли вже та справа трохи притихла, я отримав довгого листа від чоловіка його старшої сестри. К казав, що той чоловік як родич прийомної родини був близько причетний і до всиновлення, і до його повернення до рідних.

У листі він просив розповісти, як тепер мається К. Хотів якнайшвидше отримати відповідь, бо, писав, сестра переживає. К більше любив свою сестру, що тепер жила в іншій родині, ніж брата, що посів батькове місце в храмі. Всіх народила одна мати, але між К і його сестрою була досить велика різниця в роках. І здавалося, що в дитинстві справжньою матір'ю К була не мачуха, а та сестра.

Я показав листа К. Він нічого не сказав, тільки згадав, що сам дістав од сестри два чи три листи такого змісту. І кожного разу відповідав, щоб не переживала. На жаль, сестра віддалася за неможливого і, крім співчуття, вона нічого не могла дати молодшому братові.

Я відповів його швагрові те саме, що й сам К, а також натякнув, що все буде добре, бо в разі чого я допоможу товаришеві. З самого початку я вважав це за свій обов'язок. Крім доброзичливого намагання заспокоїти стурбовану сестру, в тому листі була ще й погорда до одної й другої родини, які колись, вважав я, зневажили мене.

К повернувся до рідних, коли був ще на першому курсі. І півтора року, до середини другого курсу, без жодної допомоги сам утримував себе. Але потроху з'являлись ознаки того, що таке натужливе життя підриває його здоров'я й дух. До цього, мабуть, спричинилася й та дітклива проблема: розрив із прийомною родиною. Він ставав щоразу вразливіший. Іноді з його слів здавалося, що він один несе на своїх плечах усі лиха людства. А на найменше заперечення шаленів. Сама думка про те, що надії розвіюються, виводила його з терпіння. Що ж, кожен починає навчання в університеті з великими надіями, це мов нова мандрівка, та мине рік-другий, а там і навчанню кінець, й аж тоді завважиш, який повільний твій поступ. Половина студентів розчаровуються, й з К було так сама, навіть ще гірше, бо його розчарування було більшим. Урешті я подумав, що головне — заспокоїти його.

Я сказав йому, щоб не перепрацьовувався, й порадив, що задля майбутнього варто трохи розважитись і відпочити. Я давно знав, що його важко в чомусь переконати, бо він упертий, але тепер, коли взявся вмовляти, я побачив свою цілковиту безсиль. К відповідав, що його мета — не просто навчання. Він хоче стати мужньою людиною, гартує в собі силу волі. А для цього, певен, треба жити в суворих умовах. Усе це нагадувало примху. Та й його сила волі в суворих умовах нітрохи не міцніла. Навіть з'явилися ознаки неврастенії. Що я міг удіяти? Вдавав, ніби цілком згоден з ним. Я навіть сказав, що сам хотів так жити. (Втім, це не були даремні слова. Бо К мав здатність переконувати в своєму.) Врешті я сказав, що хотів би жити разом з ним і разом іти його нелегкою дорогою. Я навіть підігнув коліна перед ним, щоб похитнути його впертість. І врешті він прийшов у мій дім.

XXIII

До моєї кімнати прилягав передпокій на чотири дзьо. Знадвору вхід до неї був через цей передпокій, тому кімната була дуже незручна. В ній я поселив К. Спочатку я думав, що у своїй великій кімнаті поставлю два столи, а передпокоєм будемо користуватися разом, але К сказав, що воліє жити сам навіть у тісній кімнаті, і оселився там.

Я вже згадував, що окусан з самого початку була проти цього. Казала, що в пансіоні вигідніше мати в одній кімнаті двох квартирантів, ніж одного, а ще ліпше трьох, ніж двох, але вона не тримає пансіону, то не хоче більше квартирантів. Я відповів, що мій товариш не завдасть їм клопоту, окусан же відказала, що не хоче чужих людей, навіть якщо вони не завдають клопоту. Але я, кажу, також чужий і завдаю їм клопоту. На те вона сказала, що з самого початку добре зрозуміла мою вдачу. Я криво посміхнувся. Раптом окусан знову

змінити напрям своїх доводів. Сказала, що мені ж стане гірше, коли візьму таку людину. На запитання, чому мені стане гірше, тепер уже вона крива посміхнулася.

Правду кажучи, я не мав потреби неодмінно жити разом з К. Та думав, що коли запропоную йому щомісячну допомогу грішми, то він завагається. Така сильна була його жага незалежності. Отож я вирішив узяти його до себе, а гроші на харчі передавати господині так, щоб він нічого не знав. Та я ні слова не сказав їй про матеріальну скруту К.

Я обмовився тільки про його здоров'я. А власне, говорив про те, що коли людину залишити саму, то вона дичавіє. На додаток розповів їй і про те, що К не дійшов згоди з прийомними батьками, а рідні зреклися його. Пояснив, що хочу взяти його до себе, як підхоплюють потопельника і піддають йому живого духу. І до окусан та її дочки я мав прохання, щоб ставилися до нього з теплом і ласкою. Врешті переконав окусан. Але К, якому нічого не казав, уявлення не мав про мою затію. Я вважав, що це навіть краще. І коли К перейшов до мене, я зустрів його так, мов нічого й не сталося.

Обидві господині люб'язно допомагали йому розпакувати речі, та й взагалі були запобігливі. Я був радий, бо мав це за прихильність до мене. А К далі залишався сам у собі.

На моє запитання, як йому подобається на новому місці, він коротко відповів, що незле. Як на мене, то така відповідь була надто скупа. Досі він жив у брудній і вогкій кімнаті, вікнами на північ. Та й їжа була така ж бідна, як кімната. І мої прийоми мали б бути для нього тим, що «з дна безодні на високе дерево». А що він того не сказав, то одне — з упертости, друге — через свою невибагливість. Вихований в буддійському дусі, К зневажливо ставився до розкошів в одязі, їжі та в житлі. А читання книг про давніх буддійських поборників і християнських святих виробило в ньому звичку розділяти душу і тіло. Може, він навіть схилився до думки, що коли шмагати тіло, то проясниться душа.

Я намагався не робити нічого такого, що не до вподоби йому. Так би мовити, поклав лід на осонні, щоб розтанув. Вважав, що неодмінно настане день, коли крига обернеться на теплу воду й він гляне на себе іншими очима.

XXIV

А що господиня була до мене така доброзичлива, я повеселішав. На думку про це прагнув так само повестися з К. Я, що давно його знав, добре розумів різницю наших характерів, але сподівався, що як мої нерви в цьому домі трохи злагіднішали, то так і серце К заспокоїться тут.

К був рішучіший від мене. І вчився, мабуть, удвічі більше. Та й од народження був здібніший. Не казатиму про пізніші часи, бо ми йшли різними дорогами, але в середній школі чи коледжі, де ми вчилися разом, К завжди переважав мене. Я навіть заздалегідь знав, що в усякому ділі К зробить ліпше. Та коли майже силоміць затягнув його в свій дім, то був певен, що тут моє переважило. Мав враження, що він не розумів різниці між терпінням і витримкою. На цім я наголошую спеціально для тебе, отож слухай уважно. Всі наші здібності, фізичні й духовні, розвиваються й занепадають від зовнішніх спонук; та коли забуваєш, що для одного й другого потрібне поступове нагнітання тих спонук і йдеш дуже небезпечною дорогою, то незчуєшся сам, та й інші не завважають, навислої загрози. Лікарі кажуть, що нема нічого підступнішого від шлунка. Якщо їстимеш саму рідку кашу, то не спостережешся, як він перестане перетравлювати щось грубіше. Отож лікарі твердять, що

треба їсти всяку їжу. Та, думаю, то не від самої звички. Це, мабуть, свідчить про поступове посилення опору шлунку від поступового нагнітання спонук. А що б то було, якби сила шлунку навпаки — слабла? К видався розумнішим від мене, але на це зовсім не зважав. Здається, він був тої думки, що коли звикнути до труднощів, то зрештою можна забути про них. Мабуть, мав тверде переконання, що саме повторювання труднощів є благодіяння і що ті труднощі можуть заскочити тебе в найнесподіванішу мить.

У своїх переконаннях я конче хотів викласти йому це. Хоч заздалегідь знав його незгоду. Мені також спало на думку, що він неодмінно покликатиметься на давніх людей. І тоді мені також доведеться доводити йому, що між ним і тими людьми — велика різниця. Добре, якщо К схоче боронитись, але з огляду на його вдачу суперечка на цьому ж скінчиться. Він піде далі. Й матиме змогу робити те, про що часто каже. В таких випадках він страшний. Незрівнянний. К сам потроху вибивав з-під себе ґрунт. З огляду на минуле, коли одним махом спалив мости до успіху, не назвеш його незрівнянним, але то не була пересічна людина. Втім, я добре знав його вдачу і так нічого й не наважився сказати. Та й, як уже згадував, у нього начеб з'явилися ознаки неврастенії. Навіть якби я його переконав, то, крім роздратування, це нічого не дало б. Я не боявся сварки з ним, але коли згадував свої дні нестерпної самоти, то не мав сумління допроваджувати близького товариша до такої самоти. Отож по переїзді в мою квартиру я певний час не говорив йому нічого неадекватного. Вирішив — просто дивитимусь, як подіє на нього нове середовище.

XXV

Я попросив окусан і її дочку, щоб вони якомога частіше розмовляли з К. Бо вважав, що над ним тяжіє дотеперішнє мовчазне життя. Його серце, думав я собі, точить іржа так само, як залізо без ужитку.

Окусан засміялася і сказала, що він неприступний. А дочка на підтвердження розповіла таке. Вона запитала К, чи в його хібаці є вогонь, він сказав, що нема. Вона хотіла принести, а він відмовив: не треба. На запитання, чи не холодно, він сказав: так, холодно, але вогню на треба.

Тут замало, здавалось, навіть моєї кривої посмішки. Мені було прикро, хотілося якось залагодити це. Щоправда, навесні не конче, щоб у хібаці горів вогонь, та все-таки не без підстав називали його неприступним.

Отож я з усіх сил намагавсь узгодити стосунки між жіноцтвом дому і К. Я або запрошував їх до своєї кімнати, де ми з ним розмовляли, або брав його з собою до їхньої кімнати, і так хотів зблизити їх. Звісно, К це не дуже подобалось. Іноді він несподівано вставав і виходив з кімнати. А часом клич не клич — не йде. К питав, що цікавого в тому пустому базіканні. Я тільки посміхавсь. Але в душі відчував, що він зневажає мене за це.

Що ж, з певного погляду я таки заслуговував на його зневагу. Можна сказати, він дивився на життя значно тверезіше від мене. Цього я не перечу. Але коли погляд ясний, а все інше перекосом, то однаково, що потвора. Я вважав: головне — за будь-яку ціну наблизити його розум до людського. Нарешті побачив, що хоч би як він переймався духом видатної людини, та сам ніколи не стане такою, навіть гірше — зійде нанівець. І як перший лік на його людиноподібнення я вирішив узвичаїти К до жінок. Так хотів зануренням в тиху блакить милого товариства освіжити його заіржавіле серце.

І ця спроба потроху вдавалася. Начеб нездійсненне починало ставати видимим. Здавалось, К ясніше бачить, що й поза ним є світ. Одного ж дня він навіть сказав мені, що не треба так зневажати жінок. Мабуть, спочатку К й од них вимагав таких самих знань, що й від мене. А коли цього не бачив, то відповідав зневагою. Він, не надаючи ваги відмінностям статі, однаково дивився на всіх чоловіків і жінок. Я сказав йому, що якби ми з ним розмовляли тільки між собою, то все видавалося б дуже примітивним. Він відповів, що це так. Я саме тоді був без тьми від хазяйської дочки і, ясна річ, це позначилося на моїх думках. Але я ні словом не обмовився про затаєне.

Мені над усе було приємно, що серце К, який досі жив замкнений у своїх фортечних мурах, поволі розпогоджується. А що я від самого початку прагнув цього, то тепер не міг не відчувати того захоплення, що його окрилює успіх. Йому я не сказав нічого, але з окусан й одзьосан поділився радістю. Вони також були раді.

XXVI

Ми з К були на тому самому факультеті, але на різних відділеннях, тож виходили з дому і поверталися в різний час. Якщо я з'являвся першим, то просто минав його порожню кімнату, а якщо він уже був удома, то я вітався і йшов до себе. Коли відчиняв двері, К відривав очі од книжки. Й неодмінно питав, чи я щойно повернувся. Я або мовчки кивав головою, або відповідав «еге» і йшов собі.

Одного разу я мав справи в Канді й повернувся пізніше, ніж досі. Швидкою ходою підійшов до вхідних дверей і рвучко відчинив їх. І відразу почув голос хазяйчиної дочки. Мені спало на думку, що її голос доходить з кімнати К. Розташування кімнат у будинку було таке: просто від переднього входу — їдальня й кімната дочки, ліворуч — кімнати К й моя, отож я вже обвикся тут і добре вловлював голоси. Я відразу причинив двері. В цю мить і її голос стих. Поки я скидав мешти — я носив незграбні мешти зі шнурівками, що саме ввійшли в моду, — й поки схилився, розшнурував, звідти вже нічого не стало чути. Це видалося дивним. А втім, думаю, може, помиляюсь. Я своїм звичаєм пішов через кімнату К, і коли відсунув фусуму, побачив їх обох. К, як завжди, запитав, чи я щойно повернувся. А дівчина сидячи привіталася. Може, то видалося, але її звичайне привітання прозвучало дуже сухо, так, мов у її голосі було щось неприродне. Запитав її, чи окусан удома. В моїх словах не було жодного умислу. Я запитав про це, бо в домі було напродив тихо.

Окусан таки не було вдома. Служниця також пішла разом з господинею. Вдома залишилися тільки К та дочка. Я схилив голову набік. Бо давно вже жив тут, але ще жодного разу окусан не залишала мене самого з донькою. Я ще раз запитав у неї, чи сталося щось непередбачене. А вона тільки засміялася. Я ненавидів жінок, що сміються в подібних ситуаціях. Може, така вже їхня вдача, але дівчина часто сміялася з найменшої дрібнички. Та коли вона глянула на моє обличчя, то вмить споважніла. Відповіла, що нічого непередбаченого не сталося, просто мати мала якусь справу. Далі мені, квартирантові, питати не личило. Більше я нічого не сказав.

Я перевдягся й ще не сів, як повернулись окусан і служниця. А там і вечеряти був час, і ми всі зібралися за столом. У перші дні оселення до мене ставилися як до гостя, і коли наставала пора їсти, служниця вносила до моєї кімнати столик-тацю, але потроху мене відовчили від цього, бо узвичаїлося запрошувати до протилежної кімнати. Коли К перебрався сюди, я наполіг, щоб до нього ставились так само. А на знак удячності подарував окусан гарненького столика, збитого з вузьких дощин, на складаних ніжках. Тепер, мабуть, у кожному домі є така річ, але тоді небагато родин сідали до їди за таким столом. Задля цього я

сам їздив до столяра в Оцяномідзу і замовив його за власним рисунком.

За столом окусан пояснила мені, що продавець риби чомусь вчасно не прийшов, то вона пішла купити щось на вечерю. Я подумав: коли є квартиранти, то це природна річ, а дочка глянула на мене й розсміялася. Але окусан насварила її, і та притихла.

XXVII

Аж за тиждень мені знову випало застати їх разом у кімнаті К. І дочка засміялася, як тільки я увійшов. Мабуть, треба було відразу спитати, що тут смішного. Та я мовчки пішов до своєї кімнати. К навіть не встиг традиційно поцікавитися, чи я щойно повернувся. А дівчина, здається, відразу відслонила сьодзі й пішла до їдальні.

За вечерею вона сказала, що я дивна людина. Я не запитав чому, тільки спостеріг, що окусан гнівно глянула на дочку.

По вечері я пішов з К на прогулянку. З тильного боку храму Дендзу ми обминули ботанічний сад і знову зійшли до підніжжя Томідзака. Для прогулянки не було мало, але за цей час ми майже нічого не сказали один одному. К мав ще мовчазнішу вдачу, ніж я. Я сам не любив багато балакати, але під час прогулянки мені хотілося втягти його в розмову. А тема — передусім родина, де ми тепер жили. Мене цікавило його ставлення до окусан й одзьосан. Але він говорив такими відмовками, що не збагнеш, де тепло, а де зимно. Попри таку невиразну відповідь усе видавалося простим. Він більше дбав про навчання, ніж оглядався на цих жінок. Що ж, це було перед іспитами другого курсу, і з погляду звичайної людини К був справжній студент. До того ж він приточив слова Сведенборга про те-то й те-то, чим здивував мене, неосвіченого.

Окусан була дуже рада, що ми склали іспити. Вона нагадала, що нам залишився ще рік. А донька, єдина її гордість, також скоро мала закінчити школу. К сказав мені, що дівчата, закінчуючи школу, нічого не знають. А шиття, кото, ікебану, чого наша господинька навчилася поза школою, він, здавалось, узагалі має за ніщо. Я сміявся з його необачности. І знову повторив свою давню думку, що вартість жінки не в цьому. Він не дуже перечив. Але й не визнав, що так воно й є. Це справило мені приємність. Його байдужий тон, здавалось, свідчить про давнє зневажливе ставлення до жінок. Він начебто був байдужий і до дочки, яку я вважав представницею жіноцтва. Коли озирнутися назад, то, очевидно, вже тоді в мені пробудилися ревності до К.

Я запитав його, чи не хотів би він разом зі мною поїхати кудись на канікули. К натякнув, що нікуди не поїде. Що ж, він не міг мати таких забаганок, але коли я запрошував, то можна було б і погодитись. Я запитав, чому він відмовляється. І почув: просто так. Сказав, що хоче побути тут і почитати книжки. Я переконував його, що заради здоров'я ліпше поїхати в якесь курортне місце й там читати в прохолоді, та він відрубав, що в такому разі хай я їду собі сам. Але я не хотів залишати його тут. Мені вже не справляло великої приємности, що він потроху зближується з господинями. Можна навіть сказати, що здійснення моїх початкових намірів тепер було мені неприємне. Що й казати, я був дурень. А господиня побачила, що ми не можемо дійти згоди, й устряла в суперечку. Врешті ми поїхали на Босю.

XXVIII

К не любив мандрів. Та й я був там уперше. Ми навмисне зійшли на першій же зупинці,

здається, в Хоті. Не знаю, чи змінилася вона тепер, але тоді то було просте рибальське село. Всюди тхнуло рибою. У морі нас збивали з ніг хвилі, і скоро ми обтовкали собі руки й ноги. Хвилі котилися разом з гуркотом каміння завбільшки з кулак і рвучко набігали на берег.

Швидко мені тут набридло. А К нічого не казав, подобається йому чи ні. В кожному разі на вигляд він був незворушний, хоча ще жодного разу не вийшов з води непошкодженим. Нарешті я вмовив його і ми поїхали до Томіури. Звідтам перебравися до Нако. Ще тоді там збиралися переважно студенти, і ми легко знаходили вигідні для купання місця. Нерідко сідали десь на скелі й удивлялися в далечінь або у дно моря. Вода, коли дивитися з високої скелі, здавалася напродив гарна. Ми один поперед одного тицяли пальцем на мультку таких кольорів (чи то червоних, чи індиго), яких не побачити на базарі. А тут вона вільно шастала в прозорих хвилях.

Часто я сидів там з розгорнутою книжкою. К переважно мовчав і нічого не робив. Я не міг збагнути його настрою — чи так заглиблений у свої думки, чи милується краєвидами, чи відтворює в уяві улюблений образ? Іноді я зводив на нього очі й питав, що він робить. К відповідав коротко: нічого. Часто мені спадало на думку, що, мабуть, було б приємніше, якби коло мене так тихо сидів не К, а хазяйчина донька. Якби лиш це, то ще півбіді, але часом мені в думку закрадалася підозра, чи бува К у задумі не плекає такої ж мрії. І тоді мене зовсім не цікавила книжка, яку досі так спокійно читав. Я підводився й безоглядно гукав. Я не міг робити чогось такого млявого, як декламування вірша чи співання пісні. Просто верещав, як дикун. А була мить, коли різко схопив його за карк. І запитав, а що, як я скину його в море. К ані здригнувся. Він, не оглянувшись, сказав, що це було б акурат те, чого він хоче. Я відразу відсмикнув свою руку.

Здається, його неврастенічні ознаки згладилися. Натомість я сам ставав чимраз нервозніший. Мене аж заздрощі брали, що К спокійніший від мене. Це навіть дратувало. Бо він зовсім не зважав на мене. Я мав це за самовпевненість. Та мені не подобалося, що вона така видима. Мої сумніви пішли далі, і я хотів достоту збагнути його наміри. Може, знову ожили надії на навчання та працю? Коли так, то наші інтереси не повинні б зіткнутися. Я навіть був би щасливий бачити, що моя опіка дала плоди. Та якщо цей спокій іде від хазяйської дочки, то цього ніколи йому не пробачу. Дивно, але він мов не бачив, що я люблю її. Звичайно, я й поводився так, щоб не показувати йому цього. К був далекий від цього. Тим-то з самого початку я був спокійний і запросив до себе.

XXIX

Мав рішучий намір відкрити К своє серце. Втім, це бажання виникло не вперше. Так було ще перед поїздкою, але тоді я не знайшов нагоди сказати про це. Коли подумаю тепер, то бачу, що люди мого тодішнього оточення були дивні. Я не мав з ким відверто поговорити про жінок. Більшість моїх знайомих, здається, не мали що сказати, а інші майже завжди відмовчувалися. Теперішній молоді, що дихає порівняно вільним повітрям, це повинно видатися дивним. Сам розсуди, що це: конфуціанський пережиток чи просто сором'язність?

Ми з К були такі приятелі, що могли говорити про що завгодно. Не завжди уникали й теми кохання. Розмова завжди збігала до загальної суперечки. Але говорили ми про це нечасто. Переважно розмовляли про книжки, навчання, майбутню працю, дальші наміри, виховання. Хоч ми були приятелі, та завжди поважні в стосунках і ніколи раптово не змінювали тону розмови, стримані й приязні. Відколи насила думка сказати К про хазяйчину дочку, мене мучила якась непереборна злість. Находило бажання продрівити другові голову і вдмухнути в те місце свіжого повітря.

Тобі це видасться смішним, але я тоді неабияк переймався. Тут, на морі, я був такий же малодушний, як і вдома. Я тільки й думав про те, щоб знайти нагоду для відвертої розмови з К, та годі було знайти прогалину в його неприступності. Серце К, думав собі, взялося чорним, зашкарублим лаком. Кров, яку я намагався влити, відпливала назад, і ні краплини не потрапляло в серце.

Іноді зверхність К мене заспокоювала. І тоді я взявся за свої підозри і в думках просив пробачення. Але в такі хвилини бачив себе дуже нікчемним, і це гнітило. Скоро сумніви вертались і вражали душу. А що всі мої думки йшли від самої підозри, то це погіршувало моє становище. К мав вигляд хлопця, якого жінка полюбить скорше, ніж мене. Я подумав — його врівноваженість, на протигагу моїй метушливості, більше подобається жінкам. Його перевага була й у тому, що за похмурою вдачею відчувалися прикмети справжнього чоловіка. Ми здобували різний фах, але я добре розумів, що здібностями я не суперник йому в навчанні. Й коли переді мною поставали всі його переваги, то я, вже начеб заспокоєний, знову впадав у неспокій.

К завважив мій настрій і сказав, що можна ще трохи побути і повернутися до Токіо. Але його пропозиція відразу відбила мені бажання повертатися туди. Може, я не хотів, щоб і К повернувся до Токіо, ми обминули мис Босю і вийшли на протилежний бік. Сонце пекло немилосердо. Я зовсім не бачив сенсу в такій прогулянці. Півжартома сказав про це К. А він відповів, що коли є ноги, ними треба ходити. Коли ми знемагали від спеки, то купалися в першому-ліпшому місці. Та скоро сонце знов брало своє, й нас знову розморювало.

XXX

Такі прогулянки, звичайно, даються знаки. Тіло знемагає, але це не недуга. Просто таке відчуття, мов твій дух переселився в чуже тіло. Хоч я розмовляв з К звичайним ладом, але мій звичайний настрій десь пропав. Моя приязнь і зненависть до К мали той особливий відтінок, що властивий для подібних мандрівок. Власне, в терпінні спеки, частих купаннях, прогулянці ми з К відчули, здається, інші стосунки, ніж просто товариські. Тоді ми були достоту як мандрівні торговці, що стали супутниками. В розмовах, на відміну від звичних тем, не торкалися складних, над якими треба сушити голову.

Таким ладом ми нарешті дійшли до Цьосі, але дорогою сталося таке, чого досі не можу забути. Ще перед виходом з Босю ми пішли подивитися на бухту Тай в околиці Комінато. Це було так давно, та й тоді мене не цікавило, отож добре не пам'ятаю, але, здається, то село, де народився Ніцірен. За переказами, того дня, коли він народився, море викинуло на берег двох таїв. Як тоді, так і тепер у селі живуть переважно з лову таю, і в бухті багато тої риби. Ми найняли човен і попливли, щоб побачити ту рибу.

Я сидів і пильно вдивлявся у хвилі. І не міг намилуватися цікавим видовищем — кольором фіолетових рибок, що шастали у воді. Здається, К це не так зацікавило. В його уяві, мабуть, були не таї, а Ніцірен. Саме там був храм Тандзьодзі. Це був напродив гарний храм, і, мабуть, його так названо, бо в тому селі народився Ніцірен. К подав думку піти до того храму й зустрітися з настоятелем. Як на те, ми були вдягнені дуже дивно. Так, вітер здув шапку К в море, і він купив собі бриля. Наш одяг був забруканий і протхнув потом. Я казав, що не варто зустрічатися з ченцем, та К був упертий і не погоджувався. Сказав, щоб я почекав на березі, якщо не хочу заходити до храму. Що ж, я пішов з ним до передхрам'я, але плекав затаєну надію, що нам відмовлять. Та ченці виявилися дуже ввічливі й запросили нас до великої чудової зали. Наші зацікавлення тоді були різні, то я не дуже прислухався до розмови К з ченцем, але він уважно слухав розповідь ченця про Ніцірена. Пригадую,

настоятель сказав, що Ніцірен був такий управний у скоропису, що його навіть називали Ніцірен-скорописець. К, що писав незграбно, скривив так міну, що, мовляв, це дріб'язки. Мабуть, хотів почути якісь важливі речі. Не певен, чи настоятель удовольнив його в цьому, та коли ми вийшли з храму, К довго говорив мені про Ніцірена. Але сонце пекло, та й втома давалася взнаки, то мені було не до того. А коли й це набридло, я замовк.

То було, здається, на другий день увечері, коли ми зупинилися в готелі. Повечеряли і вже збиралися до сну, й ось між нами виникла прикра суперечка. К був ображений, що вчора я був байдужий до його розповіді про Ніцірена. Він сказав: хто не має поривань душі, той дурень, і назвав мене безмозким. А що я тільки й думав про хазяйчину доньку, то не міг відповісти на його зневажливі слова просто усмішкою. Я почав виправдовуватися.

XXXI

Тоді я любив уживати слово «по-людськи». К казав, ніби за те слово ховаю всі свої слабощі. Що ж, тепер, озираючись назад, можна сказати, що він мав рацію. Але я почав уживати слово тоді, коли переконував К, що він нелюдяний, а коли початок був такий гострий, то про інше я не думав. Був невідступний. А К, згадавши щось про себе, питав мене, чи це по-людськи. Я казав йому: ти людяний, може, навіть занадто, але говориш не по-людськи. Й маєш нахил поводитися не по-людськи.

На ті слова К відповів, що, може, таким бачать його інші, бо він не мав доброго виховання, і більше не виправдовувався. Мене це не зворушило, але стало прикро. Я відразу спинив суперечку, його запальний тон також пригас. Він із жалем сказав, що якби я знав життя давніх так, як він, то, мабуть, так не напосідав би. Ті давні, що про них говорив К, звісно, не були ні герої, ні богатирі. То були відлюдники, що задля душі мучили своє тіло, в ім'я канонів віри шмагали себе. К висловив жаль, що я не розумію його мук віри.

На тім ми з ним заснули. А вранці знову були подібні на мандрівних торгівців і в поті чола йшли далі. Дорогою я час по час згадував учорашню розмову. Мене мучило каяття, чому я вдавав, що нічого не знаю, адже це була така слухна нагода, якої більше не матиму. Я подумав, що замість удаватися до абстрактного «по-людськи» ліпше було повести з К відверту розмову. Справді, оскільки в основі того слова, в моєму вжитку, лежали почуття до юної господині, то ліпше б я не мудрував перед К викладом теорії, забарвленої пересіяними фактами життя, а поставив усе перед ним так, як є. Тепер я знаю, що не міг того зробити, бо в нашій дружбі, що ґрунтувалася на спільних інтересах навчання, чаїлася якась стриманість і я не мав відваги рішуче переступити межу. Мабуть, це однаково, що зарозумілість чи марнослав'я, але зміст його трохи інший. Якщо ти зрозумієш усе те, я буду дуже радий.

Ми повернулися до Токіо засмаглі начорно. Там мій настрої знову змінився. В моїх думках майже нічого не лишилося від дріб'язкової суперечки про людське й нелюдське. Й К вже не видавався надміру побожною людиною. Мабуть, тепер у його серці не було ні тіні запитання, що від душі, а що від тіла. Ми дивилися на гамірний Токіо, як два чужинці. В Рьококу, хоч було спекотно, ми попоїли курятини. Коли підкріпилися, К запропонував податися пішки аж до Коїсікави. Тілом я був міцніший від К, то відразу погодився.

Вдома окусан була дуже здивована, коли побачила нас. Ми не тільки почорніли, а й схудли від надмірних мандрів. Проте вона сказала, що маємо вигляд здорових. Дочка вважала таку суперечність за потішну і сміялася. Навіть мене, якого нерідко дратувала її поведінка, цей сміх звеселив. І, мабуть, головню тому, що це було по довгій розлуці.

XXXII

Більше того, я завважив, що ставлення дівчини до мене змінилося. По нашій мандрівці треба було жіночої руки, щоб дати лад нашому манаттю, й окусан відразу заопікувалася цим. Дочка спочатку попраля моє, а потім товаришеве. Якби це роблено надто явно, то я б занепокоївсь. Мені здавалося, що в деяких випадках важко буде позбутися прикрих почуттів, але вона робила все так просто, що я почувався щасливим. Власне, на мій погляд, вона майже всю свою прихильність уділяла мені. А К був спокійний і не виявляв невдоволення. Я вже співав пісню звитяги над ним.

Невдовзі минуло літо, з середини вересня знову почалися заняття в університеті. Ми з К, як і перше, знову відходили і приходили хто раніше, хто пізніше.

За тиждень я разів три повертався додому після К, але ніколи не бачив жодних ознак того, що дівчина була в його кімнаті. К, як завжди, підводив на мене очі й питав своє: «Ти щойно повернувся?» Моє привітання також було мимоволі просте й банальне.

Здається, то було в середині жовтня: одного разу я заспав і з поспіху подався до університету як був, у національному вбранні. Не мав часу шнурувати мешти, то всунув ноги в сандалідзорі й побіг. Того дня мав повернутися перший. І коли я прийшов додому, то з розмахом відчинив вхідні двері. Й несподівано почув голос К. А водночас пролунав сміх. А що я не мав на ногах мештів, то відразу ввійшов у коридор і відчинив двері. К своїм звичаєм сидів за столом. Але хазяйської доньки там уже не було. Я лиш краєм ока схопив, як вона вибігла з його кімнати. Я запитав К, чому він повернувся так рано. Той відповів, що не ходив на лекції, бо погано почувається. Я пішов до себе й сів не роздягаючись. За мить молода господинька принесла мені чай. Тоді привіталася зі мною. Я не був такий безоглядний, щоб запитати, чому вона так вихопилася з кімнати К. Але в душі це гнітило. Дівчина відразу встала й пішла до себе через веранду. Але перед кімнатою К зупинилася і перекинулася з ним словом-другим. Було враження, ніби вони щось добалакували, та я нічого не розумів.

А дочка потроху байдужніла до мене. Навіть коли ми обидва були вдома, вона нерідко підходила з веранди й кликала його. А потім заходила до нього і довго сиділа там. Звичайно, іноді приносила пошту, часом — випрану білизну, отож такі відвідини могли бути звичайними, але я, що хотів сам-один мати владу над нею, вбачав у цьому геть інше. Іноді мені спадало на думку, ніби вона зумисне оминає мене, а ходить лиш до К. Ти, мабуть спитаєш, чому я не попросив К з дому. Але тоді пропали б намарно всі мої зусилля заопікуватися ним. Я не міг того зробити.

XXXIII

То було в листопаді. Того дня падав нудний холодний дощ. У промоклому пальті я повернувся додому, як завжди, через територію храму Кон'яку-Емма і далі — вузькою вуличкою вгору. Кімната К була порожня, але в хібаці горів вогонь. Я подумав собі, що зараз погрію руки над червоним жаром, і ступив до своєї кімнати. Але в моєму хібаці був тільки сірий холодний попіл, а жар давно погас. Мене аж пересмикнуло.

В цю мить на звук моїх кроків увійшла окусан. Вона побачила, як я мовчки стою серед кімнати, то допомогла скинути пальто і перевдягтися в кімоно. А коли я сказав, що змерз, то відразу принесла з сусідньої кімнати хібаці К. Я запитав, чи К вже прийшов. Вона сказала: приходив і знову пішов. Я здивувався, бо за розкладом лекцій К мав повернутися пізніше від

мене. Окусан додала, що, мабуть, він має якісь справи.

Певний час я сидів і читав. А на душі було так, мов у цім незворушно тихім домі, де не чути голосу людського, в моє тіло в'їдаються холод і смуток початку зими. Я відклав книжку й підвівся. Раптом закортіло піти кудись, де гамірно й весело. Дощ, здається, нарешті перестав, але небо лишалось важке, мов свинець, то про всяк випадок я взяв на плече велику парасоллю і пішов уздовж задньої стіни арсеналу вділ на схід. Тоді дорогу ще не було полагоджено, й схил був куди крутіший, ніж тепер, а сама дорога вужча й не така пряма. До того ж унизу ноги грузли в болоті, бо з півдня стояли високі будинки, а дренаж ґрунту був поганий. А найгірша лишалась дорога між вузьким кам'яним мостом і кварталом Янагі-цьо. Там не завжди щастило перейти в черевиках-асіда чи й у чоботях. Але серед дороги через болото протоптали вузьку стежку, й нею доводилося йти дуже обачно, її ширина лише один-два с'яку, і це однаково, що йти по поясу-обі, простеленому на дорозі. Всі, хто йшов, шикувалися в один ряд і поволі тяглись одне за одним. На цьому вузькому поясі я зустрів К. Дивлячись лише під ноги, я геть забув про нього, аж поки зіткнувся віч-на-віч. Зненацька підвів погляд, бо хтось заступив мені дорогу, і побачив перед собою К. Я запитав, куди він ходив. К відповів, що просто так. Його відповідь, як завжди, звучала байдужно. Ми розминулися на вузькому «поясі», і я відразу побачив, що за його спиною стоїть молода дівчина. Я короткозорий і не добачив, хто йде за ним, але тепер, коли побачив її лице, впізнав хазяйську дочку й неабияк здивувався. Вона спаленіла і привіталась. Тоді жінки носили не такі зачіски, як тепер, гривок не робили, а завивали волосся на маківці, мов змію. Я знетямлено дививсь на дівчину, та відразу не схаменувався, що хтось із нас повинен дати дорогу, й рішуче ступив однією ногою в болото. Дорога була вільна, й дівчина пішла.

Я вийшов на вулицю Янагі-цьо, а далі не знав, куди піти. Настрій був такий, що вже нічого не хотілося. З розпачу я почалапав просто болотом. А потім відразу повернувся додому.

XXXIV

Я запитав К, чи він ходив разом з молодою хазяйкою. К сказав, що ні й пояснив, що вони випадково зустрілися на вулиці Масаго, то вертались разом. Мені довелося стриматись від інших запитань, які мимоволі виникли. Але під час обіду закортіло спитати дівчину. Вона засміялася ненависним мені сміхом, а потім сказала відгадати, куди ходила. Тоді я ще був запальний, і мене дратувала така несерйозна поведінка. До речі, з присутніх це завважила тільки старша пані. К був незворушний. З поведінки доньки годі було певно зрозуміти, чи вона навмисне дратує мене, чи жартує без умислу. Як на свій вік, хазяєчка виявляла велику обачність, та я не міг не завважити в ній і властивих молодим дівчатам рис, які мені не подобалися. До того ж ті невідповідні риси я побачив тоді, коли в нас замешкав К. Я ніяк не міг збагнути, від чого це, — чи з моєї ревности до К, чи такі вже вибрики хазяйчиної дочки! Я й досі не позбувся тої ревности. Як не раз тобі говорив, добре розумів, що на зворотній стороні мого кохання ворушилося саме це почуття. Сторонній міг подумати, що нерідко воно оживало від не вартих уваги дрібниць. Втім, чи такі ревності — не одна з граней кохання? Я знав, що по одруженні це почуття потроху гасне, але й почуття кохання не стає палкішим.

Мені спадало на думку, чи не скласти до її ніг своє нерішуче серце. Під «нею» я розумів не дочку, а її матір, окусан. І вже схилився до думки, чи не поговорити з господинею, щоб віддала за мене свою доньку. І хоч я вже це твердо вирішив, та щодня відкладав розмову. Все це свідчить про мою нерішучість, але мені байдуже, та я не міг зробити ні кроку вперед не через брак сили волі. До появи К мене стримував страх обману, і я не хотів прискіпувати справи. А після появи К мене весь час доймали сумніви, чи, бува, дочка не схиляється до нього. Я тримався думки, що якби вона звернула своє серце на К, а не на мене, то ліпше й не

признаватися в коханні. Річ не в тім, що я боявся сорому. Всі мої помисли переймала думка, що осоружно жити разом з тою, чиї закохані очі впиваються в іншого. Я гадав, що є люди, які щасливі й тоді, коли одружаться з уподобаною дівчиною навіть проти її волі. Вони, думав собі, або ліпше знаються на життєвих справах, або телепні, що не розуміються на коханні. Я був такий спантеличений, що відганяв думку про можливість заспокоєння по одруженні. Власне, був теоретик вельми високого кохання. Водночас лишався практиком на диво обхідного кохання.

За той час, коли ми жили разом, не раз була нагода відверто звіритися в почуттях самій панночці, та я навмисне уникав цього. Тоді в мені сильно засіла думка, що за японським звичаєм так робити не личить. Та не можна безоглядно сказати, ніби мене стримувало тільки це. Я знав, що японці, а особливо дівчата, рідко осмілюються так просто звіритися в своїх почуттях.

XXXV

Я не міг зрушити з місця, бо хоч куди поверну — не бачу дороги. Почувався майже так, як хворий, що спить удень: розплющить очі — довкола ясно, та не годен поворушити ні руками, ні ногами. Іноді я відчував такі муки.

Тим часом закінчився рік. Одного разу окусан запитала К, чи він не запросить когось із товаришів пограти в карти. Той відповів, що не має жодного товариша, і це здивувало господиню. Він і справді не мав жодного товариша, якого по праву можна назвати так. З кількома вітався, коли зустрічав, та жоден з них не був аж такий знайомий, щоб запросити на карти. Окусан запитала мене, чи не покликав би я когось зі своїх знайомих, та я ухилився від цього, мовляв, не маю охоти до такої веселої забави. Але ввечері дочка сама запросила нас із К. Гра була дужа спокійна, бо ми розважались без гостей. До того ж К, що не звик до таких розваг, сидів як безрукий. Я запитав його, чи він хоч знає вірші з «Хякунін іссю». Він відповів, що знає, але не дуже. Дочка почула це й, мабуть, сприйняла за зневагу до К. З цієї миті вона вочевидь почала допомагати йому. Врешті вони об'єдналися проти мене. Я вже доходив до сварки, що порушувало порядок. На щастя, К лишався так само байдужий, як і перше. Я бачив, що це його зовсім не тішить, і міг спокійно догравати.

Два-три дні опісля окусан та одзьосан пішли з дому, сказали, що йдуть до родичів в Іцїгаї. Ми з К залишилися вдома, бо лекції в університеті ще не почались. Мені не хотілося ні читати, ні йти на прогулянку, то я просто поставив лікті на хїбаці, підпер голову руками й задумався. К в сусідній кімнаті ані не поворухнувся. Було так тихо, що жоден з нас не знав, чи інший удома. Втім, між нами не було якогось особливого напруження, то я цим не переймався.

Десь о десятій К відсунув фусуму і заглянув до мене. Він просто з мосту запитав, про що я думаю. Я ж сам не знав, чи думаю про щось. А якби думав, то своїм звичаєм про молоду господиню. Й тоді в моїй голові була б веремія, бо де дочка, там і мати, а останнім часом не обходилося і без К. Поки що я досить тьмяно відчував перешкоду К на своєму шляху і в наших розмовах не міг відверто заговорити про це. Я далі дивився на нього мовчки. Тоді К рішуче ввійшов до моєї кімнати й сів біля хїбаці, поруч зі мною. Я відразу забрав звідтам лікті і підсунув хїбаці трохи ближче до нього.

Він почав незвичну для нас розмову. Цікаво, каже, до кого в Іцїгаї пішли окусан і одзьосан. Я висловив припущення, що, мабуть, до тітки. К поцікавився, що то за тітка. Я сказав, що вона

також удова військового. Тоді, питає, чому вони пішли з дому так рано, адже по п'ятнадцятій жінок уже не вітають з Новим роком. Я не мав що сказати, крім — «не знаю».

XXXVI

К ніяк не хотів припинити розмову про окусан і одзьосан. Нарешті почав розпитуватися про такі делікатні подробиці, що й я не міг відповісти. Це видалося мені не так докучливим, як дивним. Я згадував, як раніше заводив з ним розмову про цих жінок, і тепер не міг не бачити, що тон його мови змінився. Врешті я запитав, чому саме сьогодні він завів таку розмову. І тут К раптом замовк. Але я добре бачив, як сіпаються його стиснуті вуста. Він мав неговірку вдачу. Коли хотів щось сказати, то своїм звичаєм спочатку щось мимрив собі під ніс. Мабуть, йому тяжко було розтулити вуста й вони розтулялися мовби проти його волі; сказані слова були вагомими. А коли голос уже пробивався крізь вуста, то був удвічі дужчий від звичайного.

Я дивився на його губи й відчував, що він хоче ще щось сказати, але я й на думку не покладав, про що може піти мова. І був дуже здивований. Уяви собі мене в ту мить, коли з його ледачих вуст упало зізнання в непереборному коханні до нашої молоді хазяйки. Я онімів, наче від помаху чарівної палички. Й не міг поворухнути язиком.

Чи тоді я був звалищем страху? Чи звалищем мук? У кожному разі був звалищем. Від голови до ніг я раптом остовпів, як камінь чи залізяка. Так заляк, що вже ледве дихав. На щастя, це тривало недовго. За мить я знову став самим собою. Й подумав, що тепер уже все. Пропало моє майбутнє.

Та яке майбутнє, того виразно й сам не уявляв. Сидів непорушно й відчував, як моя сорочка просякає неприємним потом з-під пахов. А тим часом К, як завжди, поволі розтуляючи свої мляві губи, зв'язався в своїх почуттях. Це була для мене нестерпна мука. Й думаю, всі ті муки були видимі на моєму обличчі, як великі ієрогліфи реклами. К мав би щось завважити, але він, мабуть, так був поглинутий своїм клопотом, що й не скинув оком на моє обличчя. Своє зізнання він од початку до кінця вимовляв одним тоном. Той тон був важкий і повільний, але справляв враження невідступності. Я то слухав його, то мучився думкою, що робити, і подробиці майже не доходили моїх вух, лише звук слів, які спадали з його вуст, сильно відлунював у моїх грудях. Тому, як я вже казав, у моїй душі були не тільки муки, а й страх. Власне, страх од того, що суперник такий сильний.

Коли К нарешті виговорився, я не знав, що сказати. Мовчав не з думки, що вигідніше — чи самому зробити таке ж зізнання, чи не відкривати своє серце? Просто я не міг нічого сказати. Та й не хотілося говорити.

За обідом ми з К зайняли місце один супроти одного. Подавала служниця. Я їв, як ніколи, без апетиту. За столом ми не обмовилися ні словом. Служниця не знала, коли повернуться окусан і одзьосан.

XXXVII

Ми пішли до своїх кімнат і зачинилися. В кімнаті К було так само тихо, як і зранку. Я також сидів непорушно.

В голові ворухилась думка, що було б доречно й самому відкритися К. Але мені здавалось

— уже запізно. Я подумав, що допустився помилки, що тоді не перервав його й не пішов у контрнаступ. А потім майнуло, що, мабуть, треба було вислухати К й відверто сказати своє. Я крутив у голові й так і сяк і бачив, що це здаватиметься дуже дивним, якщо забалакаю по його зізнанні. Я не міг уже нічого зробити. Моя голова йшла обертом від каяття.

Мені спало на думку, що було б добре, якби К знову відчинив фусуму та вскочив до мене. Щиро кажучи, те зізнання К заскочило мене зненацька. Я був цілком не готовий до нього. А тепер мав затаєне бажання повернути собі те, що втратив. Тому час від часу я поглядав на фусуму. Але вона так і не відчинилася. В тій кімнаті панувала мертва тиша.

Потроху ця тиша вже дратувала мене. Нестерпна мучило, про що він там думає. Ми звикли сидіти так тихо обабіч переділки, і що тихіше він сидів, то швидше я забував про його існування, і тоді, мабуть, був подібний на звихнутого. А про те, щоб устати й відсунути до нього фусуму, не могло бути й мови. Одне слово, нагоду втрачено, і не було іншого виходу, як чекати слушної хвилини.

Але тепер я вже не міг сидіти спокійно. Якщо неволитиму себе, то виникне бажання вдертись до кімнати К. Я встав і вийшов на веранду, а звідти — до їдальні. А що не мав там чого робити, то налив до чашки окропу з казанка й випив. Відтак пішов до виходу. Я навмисне так обминув кімнату К й вибрався на вулицю. Не знав, куди йти. Просто не міг усидіти. Переді мною були всі дороги, і я безцільно блукав новорічним містом. Усю дорогу в голові роїлися думки про зізнання К. Я тинявся не з бажання забути про нього, а радше, щоб збагнути його.

По-перше, він здавався мені незбагненою людиною. Я ніяк не міг зрозуміти, чому К раптом зізнався мені в тому, що його кохання стало таке сильне, аж він не міг таїтись. І де подівся той інший К? Я знав, що він — людина сильної вдачі. Знав, що серйозний. Розумів: є чимало такого, що мушу з'ясувати, аби визначити своє ставлення. А водночас мені робилося моторошно від думки, що тепер він мій суперник. Я блукав безтямно, й перед моїми очима щоразу поставав він, сам у своїй кімнаті. І всю дорогу до мене звідкись долинав голос, який казав, що я нічого не зможу вдіяти. Бо К здавався мені якимсь чаклуном. Мене навіть шибнула гадка, чи не буде він моїм лихим генієм. Коли я, втомлений, повернувся додому, в його кімнаті, як і перше, було так тихо, мов пуста.

XXXVIII

Невдовзі по моїм поверненні почулося рипіння рикші. Тоді не було гумових коліс, як тепер, і прикре тарахкотіння долинало здалеки. Рикша зупинився перед самим нашим домом.

Мене покликали на вечерю десь за півгодини. Святкове вбрання окусан і одзьосан ще лежало несховане і надавало кімнаті безладу. Вони казали, що квапилися додому, аби ще спорядити нам вечерю. Але й для мене, й для К така доброта окусан нічого не важила.. Перш ніж сісти до столу, я привітався сухо, мов людина, що шкодує слів. К був ще малослівніший. Мати й донька, що рідко виходили з дому, були в значно кращому настрої, ніж звичайно, і наша поведінка мала особливо впадати в очі. Окусан запитала мене, чи щось сталося. Я відповів, що не зовсім добре почувуюсь. І справді, я погано себе чув. Тоді дочка запитала про це ж К. Він не відповів, як я, що відчувається не зовсім добре, а сказав, що просто не хочеться розмовляти. Дівчина допитувалася причини. Й тут я підвів очі на К. Мені було цікаво, що він відповість. Його вуста, як завжди, трохи сіпалися. Й сторонній міг би подумати, що К не знає, що відповісти. Дочка засміялася і додала, що він, мабуть, думає про щось важливе. К

зашарівся. Того вечора я ліг раніше, ніж звичайно. Окусан перейнялася моїм поганим самопочуттям і десь о десятій принесла мені лікувальний відвар з гречки. Але в моїй кімнаті вже було темно. Вона висловила занепокоєння і прочинила двері. До моєї кімнати впала бліда смуга світла від настільної лампи К. Він ще не спав. Окусан сіла мені в головах і сказала, що я, мабуть, застудився, то треба зігрітись, і тицьнула мені під ніс чашку. Що вже я мав робити, отож при ній випив міцний відвар.

Я допізна лежав і думав напотемки. Звісно, в думці було одне, все інше відлетіло. Раптом мені спало на гадку, що там тепер робить К у своїй кімнаті. Майже несамохіть у мене вихопилося: «Гей!» І відразу ж почув той самий відгук. Я запитав через переділку, чи він ще не спить. К сказав, що вже лягає. Я поцікавився, що він робить тепер. На це К не відповів. А за п'ять-шість хвилин почулося, як він відчиняє стінну шафу й стелить постіль. Я знову запитав — котра година? Він відповів, що двадцять по першій. Відтак я почув, як К погасив лампу, і в усьому домі запали глибока тиша й темрява.

Але в тій темряві я не міг склепити очей і знову майже несамохіть окликнув К. Він, як і перше, відповів тим же. Я хотів докладніше поговорити про те, що чув від нього вранці, і запитав, чи він не заперечує. Звісно, я не мав наміру розмовляти про це через переділку, просто хотів почути його відповідь. Але тепер вона не була така безпосередня, як ті два відголоси на мої оклики. В його тихому голосі відчувалося щось непевне. Я здригнувся.

XXXIX

Ота непевна відповідь позначилася й на його поведінці наступного дня й за день опісля. К не подав жодного знаку, що хоче повернутися до розмови, яку сам почав. Щоправда, не було й нагоди. Ми не могли спокійно вести мову про це, поки окусан і одзьосан не підуть з дому на цілий день. Я це добре розумів. І все-таки був дуже неспокійний. Отож вирішив, що не чекатиму, поки він заговорить про це, а сам поведу мову.

Водночас я приглядався до жінок. Але ні в ставленні окусан, ні в поведінці її дочки не завважував нічого особливого. А що все було так, як і до зізнання К, то виходило, що про це знав лише я, а ні головна особа — одзьосан, ні «наглядачка» окусан ще не були освідомлені. Ця думка трохи заспокоїла мене. Отож я вирішив певний час не порушувати цієї теми, щоб не вишукувати нагоди, а дочекатися слушної хвилини і тоді вже сказати все.

Якби ж то на тім стало. Але в моєму серці, як на морі, були припливи й відпливи. Я бачив незворушний вигляд К, і це навіювало різні думки. А слова та вчинки старшої й молодшої господинь зароджували в душі сумніви щодо їхнього доброго серця. І я подумав, чи той складний механізм, умонтований у людських грудях, так само точно й непохибно показує на позначки циферблату, як годинникова стрілка. Словом, візьми на увагу, що врешті я заспокоївся, так і сьак мізкуючи над цією справою. Втім, слово «заспокоївся» тут, може, й не пасує.

Тим часом в університеті знову почалися лекції. Коли вони були в один час, ми разом виходили з дому, а часом і поверталися разом. Зовні ми були такі дружні, мов нічого й не сталось. Але в душі кожен, безперечно, думав про своє. Одного разу несподівано на вулиці я поставив усе руба перед К. Передусім запитав, чи зізнання К зробив тільки мені, а чи про це вже знають окусан і одзьосан. Я сподівався, що його відповідь допоможе визначити моє ставлення. А він недвозначно сказав, що, крім мене, ніхто не знає. А що все було, як я й припускав, то мені відлягло. Я добре знав, що К заповзятіший від мене. Також розумів, що не

зрівняюся з ним відвагою. А з іншого боку, на диво довіряв йому. Три роки він обманював свою прийомну родину, яка платила за його навчання, та це нітрохи не підривало моєї довіри до нього. Можна навіть сказати, що саме завдяки цьому я й почав йому довіряти. І попри всі великі сумніви в душі моїй не виникло наміру заперечувати правду його слів.

Я запитав, що він має намір зробити в цій справі: приховувати почуття чи висловити їх і пожати плоди? Але не почув відповіді. К йшов мовчки, похнюпивши голову. Я просив, щоб він нічого не приховував од мене й розповів усе дочиста. К твердо відповів, що не має потреби щось приховувати. Але ні слова не сказав про те, що мене цікавило. Розмова відбувалася на вулиці, то я не міг ворушити все до дна. На тому й закінчилось.

XL

Одного разу я пішов до університетської бібліотеки, де вже давно не був. За великим столом у кутку, де з вікна падало світло, я переглядав нові зарубіжні журнали. Керівник дав мені завдання до наступного тижня опрацювати певне питання зі спецкурсу. Я щось не знаходив потрібних мені фактів, тож змінив журнали два-три рази. Врешті таки знайшов потрібну статтю й заглибився в читання. І раптом з протилежного боку хтось тихо окликнув мене. Я підвів очі й побачив К. Він, нахилившись над великим столом, ніби тягся до мене. Як знаєш, у бібліотеці не можна голосно розмовляти, щоб не заважати іншим, та поведінка К свідчила про якусь незвичайну справу. Втім, так роблять усі, але того разу це видалося мені дивним.

К тихо запитав, чи я зайнятий. Я відповів, що маю дещо з'ясувати. Однак він не вгавав. Тим самим притишеним голосом спитав, чи не пройдуся з ним. Я дав згоду, але нехай трошки почекає. К погодився й сів на вільне переді мною місце. А тим часом мій настрій змінився і вже не хотілося читати журнал. Я подумав, що К має якусь важливу справу й прийшов порадитися, і вже ніщо інше не бралось моєї голови. Я згорнув журнал і вже хотів устати. К спокійно запитав, чи я закінчив своє. Я відповів, що це не так важливо, здав журнали і разом із К вийшов з бібліотеки.

Ми не мали певної дороги, то перейшли з кварталу Тацуока до Ікенохата і завернули в парк Уено. І тут він знову заговорив. З огляду на все навмисне витяг мене на прогулянку. Але його справа ще нітрохи не посунулася вперед. Він тільки непевно запитав мене, що я думаю про це. Мав намір дізнатися, як я дивлюсь на нього, заплутаного в тенетах кохання. Словом, хотів знати мою думку про нього. Я подумав, що це вже ознаки переміни в поведінці. Здається, я часто повторюю, що він не був такий слабодухий, аби боятися чужої думки. Мав і відвагу, й мужність самому йти вперед, якщо вважав, що так треба. Мене дуже захоплювала така його вдача, що особливо виявилася в ситуації з прийомною родиною, тим-то тепер не міг не бачити, що К змінився.

Я запитав, чому він цікавиться моєю думкою, і почув досить похмуру відповідь, що йому соромно за свою слабодухість. Сказав, що так заплутався і в такому безтямстві, що не бачить іншого виходу, як порадитися зі мною. Я відразу перепитав його, що означає «заплутався». Він пояснив, ніби не знає, що робити, — йти далі чи відступати. Я відразу зробив крок уперед — запитав, чи він відступить, якщо так вирішить. Тут К несподівано запнувся. І тільки сказав, що це мучить його. Справді, на обличчі було видно переживання. Не знаю, чи знайшов би я для нього слова розради, здатні окропити душу, як землю живлющий дощ, якби йшлося не про нашу молоду господиню. Гадаю, в мені є вроджене таке співчуття. Але тоді я думав не про те.

ХЛІ

Я уважно приглядався до К, мов до суперника іншої школи, з яким змагаюся. Протистояв йому в глибокому зосередженні — мої очі, серце, тіло не розслаблювались ні на мить. Безневинний К був такий необачний, що не просто показав своє слабке місце, а відкрив усього себе. Це було так, мовби я взяв з його рук карту фортеці, котру він захищає, і пильно розглядаю її.

Я побачив, що К витає між небом і землею, і думав тільки про те, як повалити його одним ударом. Отож відразу почав цілити в його слабке місце і поставився до всього з урочистою офіційністю. А що це було з умислом, то я тримавсь напружено й не бачив у тому нічого ні смішного, ні ганебного. Спочатку рішуче заявив:

— Хто не знає поривань душі, той дурень.

Це були ті слова, які К сказав мені під час нашої мандрівки до Босю. Я шпурнув їх йому назад тим самим тоном, як він їх колись — мені. Але то нітрохи не була помста. Признаюся, я мав на думці більше, ніж помсту. Тим одним словом хотів перетяти дорогу його кохання.

К народився в родині буддійського священика секти Сінсю, але вже в середній школі почав одходити від віри рідних. Я погано знаю догми й не можу докладно судити про це, але бачив його ставлення до стосунків чоловіка й жінки. К здавна любив вислів «відречення від зла і всі помисли на добро». Я думав, у цих словах таїться зміст «приборкання пристрастей». Але коли почув, що в них ще суворіший зміст, то здивувався. Якщо його перше кредо — задля «шляху істини» жертвуй усім, то, вже не кажучи про приборкання пристрастей, навіть безневинне кохання є перешкода. Це він часто втовкмачував мені, коли жив окремо. Я вже тоді думав про доньку й, звичайно, мусив заперечувати йому. На мої слова К завжди корчив криву гримасу. В ній було більше зневаги, ніж співчуття.

Безперечно, слова про те, що людина без поривань душі — дурень, були дошкульні для К, бо ми з ним пройшли через таке. Але, як уже казав, цим одним висловом я не мав наміру перекреслити минуле, яким він так дорожив. Навпаки, хотів, щоб К й далі звертався до нього думками. Мені було байдуже, стане він на «шлях істини» чи ні, потрапить до неба чи не потрапить. Я боявся одного — щоб він раптом не змінив напрямку свого життя і не став на противагу моїм інтересам. Власне, мої слова були корисливі.

«Хто не знає поривань душі, той дурень».

Я двічі повторив ті слова. І приглядався, як вони подіють на нього.

— Дурень, — нарешті озвався К. — Я дурень.

Він став як укопаний і так стояв, втупившись очима в землю. Я аж жахнувся. В ту мить К здався мені злодієм, спійманим на гарячому. Водночас я завважив, що його голос зовсім кволий. Хотів побачити його очі, але він так і не глянув на мене. Ми поволі рушили далі.

ХЛІІ

Я йшов обіч К й з нетерпінням чекав, коли ще щось промовить. Навіть правдивіше буде

сказати, що я зачався в засідці й уже був готовий несподівано напасти. Та зрештою мав трохи сумління, і якби хтось підійшов до мене й шепнув: «ти негідник», то в ту мить я, може, отямився б. Якби та людина була К, то я напевне згорів би з сорому. Але К був надто делікатний, щоб докоряти мені. Простий. І цілком добропорядний. Мені поплигло перед очима, замість повестись поважно, я зловживав довірою. Хотів скористатися з цього й повалити його.

За якийсь час К озвався й глянув у мій бік. Я мимоволі зупинився. Зупинивсь і К. Аж тепер я зміг побачити його віч-на-віч. Він був вищий від мене, отож я дивився на нього знизу вгору, але десь-то мав вигляд вовка, що став над безвинним ягням.

— Ліпше облишмо цю розмову, — мовив він. І в очах, і в словах його був тяжкий сум. Я не міг нічого відповісти. А К благально повторив:

— Облишмо.

І тоді я дав йому жорстоку відповідь. Як той вовк, що вигодив мент і схопив ягня за горло.

— Кажеш — облишмо, але не я починав цю розмову. Чи не ти сам почав її? Хочеш — облишу, але що то допоможе? Чи твоє серце готове облишити? І взагалі, що ти тепер робитимеш зі своїми твердими переконаннями?

Коли я сказав це, мені видалося, що він, такий високий, зіщулився й став менший. Як я не раз казав, він був дуже впертий, а водночас чесний, отож не міг бути спокійним, коли його так звинувачувано в непослідовності. Я побачив його жалюгідний вигляд і нарешті відчув задоволення. Й тоді він раптом спитав:

— Чи готове серце?

Я ще й рота не розтулив, як він докинув:

— Готове... не є неготовим.

Він мов думав уголос. І мов говорив уві сні.

На тому ми й закінчили розмову й звернули в бік Коїсікави: додому. День видався на загал теплий, без вітру, а що була зима, то парк темнів похмурий. Я оглянувся і побачив, як на тлі темного неба глухо червоніє верхів'я криптомерієвого гаю, що вже, припалай інеєм, не зеленів. У сутінках ми швидко перейшли через Хонгодай і спустилися в долину Коїсікави, звідки ще треба було йти на протилежний горб. І тоді я відчув у тілі тепло.

Мабуть, тому що поспішали, але тепер ми майже не озивались. А вдома, коли сіли вечеряти, окусан поцікавилася причиною такого пізнього повернення. Я відповів, що К попросив мене піти з ним до парку Уено. Вона здивувалася, що ми в таку холодну пору ходили туди. А дочка поцікавилася, як там було. Я відповів, що нічого, просто ми пішли на прогулянку. К, завжди мовчазний, тепер мовчав ще впертіше. Хоча й окусан, і одзьосан зверталися до нього, та він — ні пари з вуст. А коли напакував шлунок, майже не пережовуючи, то забрався до своєї кімнати, хоч я лишався за столом.

XLIII

То був час, коли ми ще не вживали таких слів, як «пробудження» чи «нове життя». К не зрікся себе самого і не кинувся стрімголов у новий напрям не тому, що був далекий від сучасних віянь. Минуле було для нього таке дороге, що він не міг його відкинути. Можна навіть сказати, що завдяки тому минулому він дожив до цього дня. І хоч не біг стрімко по прямій до мети свого кохання, це не означає, що його кохання було мляве. Хоч би яке кохання горіло в серці, К не хотів намарно ступити й кроку. А що не зазнав того струсу, коли забуваєш усе на світі, то міг зупинитися й глянути на своє минуле. А отже, повинен був і далі йти дорогою, якою вело його минуле. До того ж він мав таку впертість і таке терпіння, яких нині вже ніхто не має. Гадаю, саме через це я добре розумів його душевний стан.

Вечір, коли ми повернулися з Уено, був для мене досить спокійний. Я пішов за К до його кімнати і сів біля столу. І навмисне почав плести всілякі нісенітниці. Його це наче гнітило. Мабуть, переді мною майнуло сяйво звитяги, бо в голові явно звучала вродлива радість. Я трохи погрів руки біля його хібаці й пішов до своєї кімнати. Я, що в усьому поступався К, аж тепер усвідомив собі, що можу не остерігатися його.

Того вечора заснув дуже легко. Але прокинувся несподівано на чийсь оклик. У прочинених дверях побачив чорний силует К. У його кімнаті ще горіла лампа. Зірваний зі сну, я спочатку тупо дивився на той силует і не міг вимовити слова.

К запитав, чи я вже спав. Він завжди лягав пізно. Я відповів йому, подібному на чорну тінь ченця, запитанням, чи чогось потребує. К відповів, що нічого особливого, просто йшов з туалету й подумав, сплю я чи ні. Світло лампи падало з-за його спини, то я не бачив ні його обличчя, ні очей. Зате голос був спокійніший, як завжди.

К різко зачинив двері. В моїй кімнаті знову стало темно. Я стулив очі з надією побачити в цій пільмі спокійне сновидіння. Й відразу забувсь. Але вранці, коли згадував оті відвідини, все видалося мені дивним. Я навіть подумав, чи це не був сон. І за сніданком спитав про це. К сказав, що так — відчиняв двері й кликав мене. Я запитав — навіщо, але він не міг мені достоту пояснити. А по мовчанні сам запитав, чи останнім часом я міцно сплю. Все це мені видалося дивним.

Того дня наші лекції починались одночасно й ми разом вийшли з дому. Мене з самого ранку хвилював той випадок, і дорогою я знову допитувався в К. Але його відповіді не заспокоювали мене. Я поцікавився, чи він не хотів знову поговорити про оту справу. К рішуче відтяв, що ні. Мов нагадав свої слова в парку Уено: «Ліпше обличмо цю справу». К мав гостре почуття власної гідності. Завваживши це, раптом згадав собі його вчорашні слова, що «серце готове». І ці два слова, що досі не привертали моєї уваги, тепер міцно засіли в голові.

XLIV

Я добре знав, що К — людина рішучої вдачі. Я також добре розумів, чому він нерішучий у такій справі. А попри все я торжествував, що бачу його в такій незвичній ситуації. До речі, поки я без кінця перемелював у голові його слова «серце готове», моє переможне почуття потроху блякло. Спадаło на думку, що, може, така ситуація для К не є незвична. В душу закрадалася підозра, чи він потай не готується довершити все і одним махом розтяти вузол своїх мук і страждань. Я остовпів, коли ті два слова «серце готове» постали переді мною в

такому новому світлі. Може, тоді я мусив ще раз задуматися над змістом слів, які злетіли з його вуст? На жаль, я був півсліпий. Розумів це так, що К поведе наступ на хазяйську доньку. Мене міцно опосіла думка, що за такої рішучої вдачі «серце готове» показати себе на полі кохання.

А в душі якийсь голос нашіптував, що й мені час удаватися до рішучих заходів. І я відразу взявся відвагою в тон тому голосу. Вирішив, що першим повинен порушити справу, але так, щоб К не знав. Я тихо чекав нагоди. Та минуло два дні, минуло три, а нагода не з'являлася. Я мав намір поговорити з окусан, коли К не буде вдома, а дочка теж кудись піде. А коли не було одного, то друге заважало, й годі було влучити мить, аби сказати — «тепер». Це дратувало.

За тиждень я вже не міг терпіти й удав хворого. Й окусан, і одзьосан, і сам К нагадували мені, щоб я вже вставав, але я зволікав і аж до десятої пролежав у ліжку, накрившись з головою. Я вибрав мить, коли було тихо — ні К, ні хазяйської дочки, й підвівся. Окусан побачила мене й запитала, чи я не хворий. Радила ще полежати, а їсти принесла до ліжка. Я, зовсім здоровий, не мав бажання вилежувати, вмився й своїм звичаєм поснідав у їдальні. Мені прислуговувала окусан. Я тримав чашку в руках і не знав — снідаю чи обідаю, бо в моїй голові була одна думка — як почати ту розмову, й хтось справді міг подумати, що я хворий.

По сніданні запалив цигарку. А що не вставав, то й окусан не відходила од хібаці. Вона покликкала служницю, звеліла забрати посуд, а сама долила води до казанка, витерла хібаці й намагалася догодити мені в усьому. Я запитав її, чи має якісь важливі справи. Вона відповіла, що ні, й відразу поцікавилася, чому я про це питаю. Я відповів: хочу про щось поговорити. Окусан глянула на мене, її тон був легковажний і не відповідав моєму настрою, отож це похитнуло мою рішучість.

Я говорив навмання, що стрілило в голову, а потім кажу: чи К останнім часом нічого їй не говорив? Окусан наче здивувалася: «А що?» І перш ніж я відповів, докинула: «А вам щось говорив?»

XLV

Я не мав наміру втаємничувати окусан у його зізнання мені, і відповів, що ні, хоч відразу відчув сором за брехню. Мені не бралось голови, про що б таке запитати її, і я в безвиході сказав, що йдеться не про К. Окусан мовила: «Так?» і чекала. Хоч-не-хоч я мусив почати. І раптом випалив:

— Окусан, видайте за мене вашу доньку.

Вона була не така здивована, як я сподівався, але в першу мить не могла нічого відповісти й лише мовчки глипала. Тепер мені було однаково, я своє сказав, і вона могла дивитися на мене як завгодно. Я повторив:

— Видайте, прошу вас. Видайте її за мене.

Окусан, куди старша, була спокійніша.

— Можу видати, але це так несподівано...

На мої слова: «Я й хочу одружитися несподівано» вона засміялась. А потім споважніла:

— Ви добре подумали?

Я пояснив, що хоч заговорив про це несподівано, але надумав не зопалу.

Вона задала ще два-три запитання, вже й не пам'ятаю, про що. З окусан, меткою, мов чоловік, легко було говорити в такій ситуації, не те що з іншими жінками.

— Гаразд, віддаю за вас, — сказала вона.

А потім покірливо додала:

— Я не в такому становищі, щоб сказати: «Гаразд, віддаю за вас». Кажу: прощу ласкаво взяти її. Ви ж знаєте, що вона бідна сирота, без батька.

Розмова вийшла проста і ясна. Й від початку до кінця, мабуть, не минуло більш як п'ятнадцять хвилин. Окусан не ставила жодних умов. Вона сказала, що не потрібно радитися з родичами, досить повідомити їх. Сказала, що навіть думку доньки не треба питати. Я, що вчився в університеті, вважав за краще дотримати в цьому формальности. На мої слова, що з родичами обійдеться, але згода дівчини потрібна, вона підсумувала:

— Все гаразд. Бо я не маю наміру видавати дочку проти її волі.

Я повернувся до кімнати, радий, що все відбулося так легко, й душу огорнуло якесь дивне почуття. І все-таки в закутку голови причаївся сумнів, чи справді все гаразд. Але свідомість того, що на загал моє майбутнє тепер визначене, затулила переді мною все інше.

Прийшовши в обідню пору до їдальні, я запитав у господині, коли вона переговорить із донькою. Окусан відповіла, що головне — вона, мати, знає, все решта — дрібниця. Вражання було таке, що чоловік тут вона, а не я, і я вже навіть хотів вийти. Але окусан зупинила мене, мовляв, коли я того хочу, то вона побалакає з донькою ще нині, відразу по поверненні з уроків. Я відповів, що буду радий, і пішов до себе. Але чомусь не міг заспокоїтися, коли уявляв собі, як оце мовчки сиджу за столом і здалеку чую їхні перешепти. Врешті взяв кашкета й вийшов. А дорогою зустрів юну господиньку. Вона, ще нічого не знаючи, здається, здивувалась, побачивши мене. Я зняв кашкета й сказав:

— Уже додому?

А вона з подивом запитала, чи я вже одужав. Я відповів:

— Одужав, одужав. — І швидко звернув у бік мосту Суйдобасі.

XLVI

Із кварталу Сарагаку я вийшов на головну вулицю кварталу Дзімбо, а звідти звернув у бік

Огавамаці. Туди я ходив, щоб заглянути до букініста, але того дня мені не хотілось оглядати потріпані книжки. А з голови не йшла вранішня розмова. Я думав про свою сьогоднішню балачку з окусан. А потім уявив собі, як дочка повернулася додому. Здається, ці думки гнали мене кудись. Інколи я безтямно зупинявся серед вулиці. І думав, що, мабуть, ось тепер окусан завела з донькою розмову. А в іншу мить спадало на думку, що ця розмова досі закінчилася.

Я перейшов через міст Мансейбасі, піднявся вгору схилом Мьодзін, дійшов до пагорба Хонгодай, спустився знову схилом Кікудзака й врешті опинивсь у долині Коїсікави. Моя дорога пролягала через три райони, й можна сказати, що я описав видовжене коло, але за всю прогулянку майже не думав про К. Тепер, коли оглядаюся на тодішнього себе, не можу пояснити цього. Для мене це навіть дивно.

Моє серце зовсім забуло К. Щоправда, я був напнутий як струна, але ж треба мати й людське сумління.

Моє сумління до К пробудилося в мить, коли я ввійшов у дім і повинен був перейти через його кімнату. Він, як завжди, сидів за столом і читав. І своїм звичаєм одірвав очі від книжки й глянув на мене. Але не спитав, як завжди, чи я щойно повернувся. Запитав:

— Тобі вже легше? Ходив до лікаря?

У ту мить мене охопило бажання стати перед ним на коліна й просити пробачення. І то була не така-то й слабка спонука. Думаю, якби ми двоє з К стояли серед широкого поля, то я неодмінно вчинив би за велінням совісти й визнав свою провину. Але тут були й інші люди. Я, звичайно, стримавсь, а потім уже більше ніколи це бажання не пробуджувалося в мені.

За вечерею ми знову зустрілись із ним. К, який нічого не знав, був сам у собі й не мав жодної підозри до мене. Окусан, яка також нічого не знала про інше, здавалася щасливішою, ніж завжди. Тільки я знав усе. Я ковтав не їжу, а каміння. Дочка ще не була за столом зі всіма. Окусан гукнула її, й та озвалася, що вже йде. Це видалося К дивним. І врешті він запитав, що сталося. Окусан відповіла, що вона, мабуть, соромиться, й глянула на мене. Це ще більше здивувало К, й він запитав, чому вона мала б соромитись. Окусан усміхнулася й зиркнула на мене.

Тільки-но сівши за стіл, я з виразу обличчя окусан здогадався, як усе пішло далі. Але подумав, що було б нестерпно слухати, як вона пояснюватиме все К. Окусан була жінка незворушна в таких справах, і мені аж мороз пішов по шкірі. На щастя, К знову впав у мовчанку. Й окусан, у кращому, ніж завжди, настрої, не довела розмови до крайньої й лячної мені точки. Я полегшено зітхнув і пішов до своєї кімнати. Але мені не йшло з голови, як надалі маю ставитися до К. У душі вишукував різні виправдання. Але годі було придумати щось мудре. Врешті це мені, малодушному, стало ненависне — виправдовуватись перед К.

XLVII

Так минуло два чи три дні. Що й казати, увесь той час на моїй душі лежав тягар нез'ясованих стосунків з другом. Хоч як я крутив, а почувався винним. До того ж і тон господині, й ставлення доньки були для мене шпилькою, і я не знав, куди подітись. Могло статися, що окусан, маючи чоловічу вдачу, колись за столом розповість К все дочиста про мене. Не скажеш, що поведінка дочки і її ставлення до мене, що так упало в очі, не засмучували

серця К зерном сумніву. Становище було таке, що якось треба було сказати другові про нові стосунки межі мною й хазяйками. Та я бачив, що не маю виправдання, й не знав, з чого почати.

У такій безвиході подумав, чи не попросити окусан, щоб вона сама розповіла йому про все. Звичайно, коли мене не буде вдома. Та що з того, коли хтось інший скаже, цим провини не згладиш. А коли я проситиму її про це, то вона неодмінно запитає: чому це? Якби окусан зажадала почути всі подробиці, то мені довелось б виставити свою недолугість перед коханою та її матір'ю. Я з простодушності пов'язував це з майбутньою довірою до мене. Було нестерпно ще до шлюбу втратити довіру коханої чи на один бу, чи на один рі.

Власне, я хотів іти просто, та відразу посковзнувся. А може, я підступний? Про це могли знати тільки небо й моє серце. Але ситуація була така, що я міг стати на ноги і сягнути далі лиш за умови, що признаюсь усім, як ото посковзнувся. Але я вперто приховував це до останньої хвилини. А водночас намагався йти далі. Мене стисло з усіх боків, і я стояв як закам'янілий.

Через п'ять чи шість днів окусан раптом запитала, чи я вже розказав про все К. Я відповів, що ні. Вона дорікнула мені за це. Мені було ніяково. Я й досі не можу забути тих слів, якими окусан тоді приголомшила мене:

— Знаєте, коли я сказала йому про це, то він аж змінився на лиці. З вами також щось недобре: завжди були такі товариші, а тепер мовчите і цураєтесь один одного.

Я запитав її, як він на те зреагував. Окусан відповіла, що не сказав нічого особливого, але я розпитував і розпитував. Вона з самого початку не мала що приховувати. Хоча все було просто, але таки розповіла мені про деякі подробиці.

Виявилось, К прийняв цей останній удар з дуже спокійним подивом. А про наші стосунки сказав лише одне слово: «Так?» Та коли вона додала: «Ви також раді?», він щойно тоді підвів на неї очі, усміхнувся й сказав: «Вітаю» та й подався з їдальні. Але на порозі обернувся і запитав: «Коли весілля?» А ще: «Я б хотів щось подарувати, але не маю грошей, то не зможу».

Я сидів і слухав ту оповідь, а серце розривалося від пекучого болю.

XLVIII

Виходило, окусан розмовляла з К два дні тому. За цей час він зовсім не змінив свого ставлення до мене, то я ні про що й не здогадувався. Думаю, його незворушність була гідна поваги. Я зіставляв себе з ним і схилявся до думки, що він кращий. У душі вирували такі почуття: «Хоч я перевершив хитрістю, та як людина зазнав поразки». Й подумав собі, що К має зневажати мене. Моє обличчя залилось рум'янцем. Тепер було понад мої сили піти до К і витримати приниження.

Я вагався — піти зараз чи потім, і врешті вирішив почекати ще день.

То було суботнього вечора. Але того ж вечора К ввірвав собі життя. Я й тепер здригаюся, коли згадую це. Завжди спав головою на схід, а того вечора випадково постелив собі на захід

і, може, це пов'язане з тим. І раптом я пробудився від того, що в голову дме холодний вітер. Двері між моєю і його кімнатами, що завжди замкнені, були прочинені. Але тепер у них не стояла чорна постать К. Мов людина, що відчула якийсь поштовх, я сперся на лікті й зазирнув до кімнати К. Лампа ледь жевріла. Але постіль було постелено. Ковдра збилася в одному кутку. К лежав долілиць спиною до мене.

Я окликнув його. Але відповіді не почув. Я знов покликав і запитав, що сталося. К й не ворухнувся. Я вмить підвівсь і ступив до порога, звідти оглянув його кімнату в тьмяному світлі лампи.

Моє перше враження було майже таке, як оте несподіване зізнання К. Я ще не сягнув поглядом його кімнати, як очі вирячилися. Я закам'янів на місці. Мені вдалося, що якийсь вихор ухопив мене і відкинув назад. Непроглядна темінь огорнула моє майбутнє і виставила на світло все моє життя, яке тепер було мов на долоні. Я затремтів усім тілом.

Але ні на мить не забував про себе. Мені відразу впав у вічі лист на столі. Як мені й майнуло, він був адресований мені. Я в безтямі розкрив його, але там не було тих слів, на які я чекав. Мав би знайти там жорстокі й правдиві слова. І я боявся, що коли він потрапить на очі окусан чи її дочки, то вони зненавидять мене. Та коли перебіг його очима, то перша думка була, що я врятований. (Головне — врятовано мою репутацію, а за тих обставин вона здавалася найголовнішим.)

Зміст листа був простий, доволі простий. Написано, що К увірвав собі віку зі слабодухости і зі зневіри в майбутньому. А далі було про те, що він дякує мені за всі клопоти, яких я завдав собі. Також просив залагодити всі його посмертні справи. А ще благав пробачення в окусан, що завдав їй такого клопоту. І висловив прохання сповістити про все рідних. Про кожную таку справу писав лиш одним словом, та ніде не було імени хазяйської дочки. Я дочитав листа й подумав, що він навмисне не згадав її. Але найбільше вразило останнє речення, написане трохи грубше — про те, що він повинен би вмерти трохи раніше, й сам не знає, чому дожив аж до цього дня.

Тремкими руками я згорнув листа і вклав його до конверта. А конверт поклав на стіл, де він і лежав, щоб усі побачили. Я роззирнувся і щойно тепер побачив кров, яка бризнула на стіну.

XLIX

Раптом я підвів голову К обіруч, мов обнімав її. Хотів хоч глянути на мертвого. Та тільки-но зиркнув здолу на його лице — й відсмикнув руки. Не те що жахнувся. Його голова здавалася дуже важкою. Якусь мить я дивився згори на холодні вуха, яких допіру торкався, і на коротке густе волосся, зовсім не змінене. Сльози не підступали. Тільки було страшно. Але то був не просто напосідливий страх від побаченого. Я раптом відчув страх за свою долю, яку передрікав мені мій приятель, вже мертвий.

Не знав, що маю робити, й повернувся до своєї кімнати. І почав ходити взад-уперед. Щось до цього штовхало мене, хоч усе було безглуздо. Я подумав: треба щось робити. А водночас ударила думка, що вже нічого не вдієш. Я не міг не ходити сюди-туди. Був як ведмідь, загнаний у клітку.

Іноді спадало на думку піти до окусан і збудити її. Але я уявляв собі, як вона сприйме побачене, і це стримувало мене. Мене міцно опосіла думка, що я не повинен налякати

дівчину, а до окусан мені було байдуже. Я знову почав ходити туди-сюди.

Тим часом засвітив лампу в своїй кімнаті. Вряди-годи поглядав на годинника. В ту мить я не знав нічого повільнішого від годинника. Не маю уявлення, коли саме я пробудивсь, але були всі ознаки близького світанку. Я не міг дочекатися ранку, й мене мучила думка, що темна ніч триватиме вічно.

Ми звичайно прокидалися перед сьомою. Навчання починалось о восьмій, то інакше не виходило. Служниця мусила вставати до шостої, але того дня я пішов будити її раніше. Окусан увечері нагадала мені, що вже неділя. Я збудив її своїм вештанням. А що господиня вже не спала, то попросив її зайти до моєї кімнати. Вона накинула на нічну сорочку буденне хаорі й пішла за мною. Я зачинив двері до кімнати К й тихо сказав, що скоїлося страшне. Вона запитала, що саме. Я кивнув у бік сусідньої кімнати:

— Не лякайтеся.

Вона зблідла.

— Окусан, К погубив себе, — мовив я.

Вона якось перекошено дивилася на мене й мовчала. Й тут я згорнув руки й схилив голову перед окусан:

— Пробачте. То моя вина. Я винен перед вами й вашою донькою.

Поки опинився віч-на-віч із нею, то й на думці не мав таких слів. Та коли побачив її обличчя, то сам незчувся, як вихопилися такі слова. Виходить, оскільки я не міг вибачитися перед К, то мусив просити пробачення в окусан і одзьосан. Власне, це було підсвідоме бажання каяття. На щастя, жінка не відчула цього в моїх словах. Вона, бліда, мов утішаючи мене, проказала:

— Що вдієш, такого ніхто не передбачить.

Але м'язи на її обличчі закам'яніли, мов увібрали в себе весь переляк.

L

Мені було жаль окусан, але я відчинив ті двері. В кімнаті К було зовсім темно, мабуть, вигорів гас у лампі. Я повернувся, взяв свою лампу і став у дверях та й озирнувся на окусан. Вона заглядала до кімнати, мов ховаючись за мене. Входити не наважувалася. Стояла на одному місці, потім попросила відчинити віконниці.

Потім окусан поводитися по-діловому, як і личить офіцерській удові. Я пішов по лікаря. А також до поліційної управи. Так звеліла окусан. Поки закінчилися формальності, вона нікого не впускала до кімнати К.

К вмер умить, перерізвавши ножиком сонну артерію. Інших ран не мав. Я дізнався, що кров, побачена на стіні в тьмяному світлі лампи, мов уві сні, бризнула з шиї одним виприском.

Потім я ще раз бачив її на денному світлі. І мене вразила навальна сила людської крові.

Ми з окусан сяк-так прибрали кімнату К. Більшу частину крові ввібрала ковдра, а татамі були не дуже заплямлені, то ми швидко змели всі сліди. Перенесли тіло до моєї кімнати й поклали його на бік у сонній позі. Потім я пішов надати телеграму його рідним.

Коли повернувся, в головах К вже стояли духмяні курні свічки. Мені вдарив у ніздрі храмний дим, і я вздрів серед диму двох жінок. Це вперше побачив хазяйську дочку по вчорашньому вечорі. Вона плакала. Окусан також мала червоні очі. Я, що від початку нещастя не здобувся й на сльозу, аж тепер пройнявся жалобним настроєм. Ти не уявляєш собі, як вивільнилася моя душа в тій скорботі. Краплина, яка дала живуцу вологу моєму стиснутому болем і страхом серцю, — то була скорбота.

Я мовчки сів біля них. Окусан сказала, щоб і я поставив свічку. Я зробив це і далі сидів безмовно. Донька не озивалась до мене. Зрідка ми обмінювалися з окусан словом-другим, але тільки з потреби. Дівчина ще не могла говорити про те, яким був К за життя. Я подумав собі: це краще, що вона не бачила тої страшної нічної сцени. Боявся, що коли молодій людині гожої вроди показати щось страшне, то це може знівечити її красу. Я був перейнятий боязню до самих кісток, тож не міг знехтувати цим. Мені це здавалося таким самим злом, як без потреби зірвати гарну квітку.

Коли з села приїхали батько й старший брат К, я висловив свою думку про те, де його поховати. За життя К ми часто прогулювалися поблизу Дзосігаї. Це місце дуже подобалося йому. Пам'ятаю, одного разу я півжартома обіцяв йому, що по смерті поховаю його тут, коли вже так йому до вподоби це місце. І тепер подумав, що зроблю хоч одне добре діло, поховавши його, як обіцяв, на Дзосігаї. Також хотів мати змогу до кінця життя щомісяця вклякати перед його могилою й каятися. Батько та старший брат К погодилися, мабуть, вважали, що я маю право на це, бо досі вони про нього не дбали, а все залагоджував я.

LI

Ми поверталися з похорону, і один з його товаришів запитав мене, чому це К заподіяв собі смерть. Мені вже не раз докучали тим запитанням. Й окусан, і її дочка, й батько та його старший брат із села, й знайомі, яких сповістили, й газетярі, яких це зовсім не стосувалося, — всі питали мене про те саме. Це для мене було як голки в серце. І за тими запитаннями мені вчувався голос: ану признайся, що це ти його вбив.

Моя відповідь була одна для всіх. Я лише повторював слова з його листа на моє ім'я і не додавав ні слова. Товариш К, коли ми повертались з похорону, спитав про те саме, вийняв з кишені газету і показав мені. Я йшов і читав місце, на яке мені було показано. Там писалося, що К вчинив самогубство, бо його огорнула безнадія по відреченні родини. Я без слова згорнув газету й повернув її. Товариш сказав, що в іншій газеті написано, ніби К вчинив самогубство, бо стратився розуму. Я був заклопотаний, то не мав часу читати газети і не знав, що вони пишуть, але все те мене хвилювало. Найбільше боявся, щоб не з'явилося статті, яка стривожить моїх господинок. Мені здавалося, що це буде нестерпно, якщо в газеті з'явиться саме ім'я молоді господиньки. Я запитав того товариша, чи не пишуть ще чогось. Той відповів, що читав лише ті дві статті.

Невдовзі ми переїхали в дім, де я живу тепер. Й окусан, і її дочка не захотіли жити в старій хаті, та й для мене була мука щовечора згадувати ту ніч, отож ми порадилися й перебрались

в інше місце.

Місяців за два по переїзді я успішно закінчив університет. Не минуло й півроку по закінченні, і я одружився з дочкою. Були підстави вважати, ніби все гаразд. І окусан, і її дочка здавалися справді щасливими. Я також був щасливий. Але на моєму щасті була чорна пляма. І я подумав, чи це щастя не є тою іскрою, що врешті-решт спалахне моєю гіркою долею.

Коли ми одружилися, дочка — тепер я називаю її дружиною, бо вона вже не мамина, — отож моя дружина щось згадала собі і сказала, що ми разом підемо на могилу К. Я аж отетерів. І запитав, чому їй так забаглося. Вона відповіла, що К, мабуть, був би радий таким гостям. Я вп'явся в неї очима, бо ж дружина нічогісінько не знала, й схаменувсь аж тоді, як вона запитала, чому я так дивлюся на неї.

Я пішов з дружиною до Дзосігаї, як вона й хотіла. Я змив водою нагробок на його могилі. Дружина поставила свічку й квіти. Ми похилили голови й склали руки. Дружина, здавалося, сповіщає К, що ми вже побрались, і сподівається, що це й для нього радість. А я в душі повторював собі, що то моя провина.

Дружина погладила рукою нагробок і сказала, що він дуже гарний. Нагробок був досить простий, але вона, мабуть, навмисне так сказала, бо я сам ходив замовляти його в каменяра. В моїй голові перебігали думки про нагробок, дружину, оголені кості К під землею, і я не міг не відчувати іронії долі. І в цю мить вирішив більше ніколи не приходити на могилу К разом з дружиною.

ЛІІ

Мене ніколи не покидало відчуття провини перед покійним товаришем. Правду кажучи, відтак я не мав спокійної години. Навіть церемонія шлюбу, чого я давно прагнув, була овіяна неспокоєм. Я сподівався, що цей шлюб буде для мене, зневіреного в майбутньому, початком нового життя. А коли став її чоловіком і з ранку до вечора бачив її перед собою, моя марна надія, опинившись перед суворими буднями, розсипалась на скалки. Коли я бачив дружину, то в моїй уяві був і К. Власне, вона була та ланка, що навіки зв'язала мене з К. Не можу нарікати на дружину, хоча є таке, що я б волів оминати. І це відразу наклало знак на жіночу душу. Хоч причина залишалася нез'ясована. Вона часто питала мене, чому я так багато думаю, чи не тривожить мене щось. Іноді обходила мене усмішкою, а іноді була дуже дратлива. І врешті дорікала мені: «Може, ти мене не любиш?» або «Напевно, ти щось приховуєш від мене».

Не раз я хотів розповісти дружині геть усе. Але в останню мить якась сила стримувала мене. Ти знаєш усе, то, гадаю, не треба надто докладно пояснювати, але скажу те, що повинен сказати. Тоді я не мав найменшого наміру виставляти себе перед дружиною з кращого боку. Не сумніваюсь: якби покаявся перед нею так само щиросердо, як перед покійним товаришем, то вона по сльозах суму і радості простила б мені мій гріх. А не зробив я цього не з надмірної практичності. Я не признавався просто тому, що не мав відваги затьмарити його пам'ять. Ласкаво прошу тебе, зрозумій, що для мене то була велика мука хляпнути чорну краплину на ніжно-біле тіло.

Моє серце, хоча вже рік минув від смерти К, не мало спокою. Я спробував забутися в читанні й з великим завзяттям узявся до книжок. Сподівався, що настане день, коли зможу віддати

людям плоди своєї вчености, Але то була самоомана — непевна мета й непевні сподівання, а на душі лишалось невесело. Я не зміг забутися в читанні. І знову почав бездіяльно дивитися на світ.

Дружина пояснювала це нудьгою мого серця від легкого життя. Підстави до цього були, бо одне, що її мати мала певні кошти на сякий-такий прожиток, а друге, що й я міг не працювати. Та й, мабуть, досі мені надто добре жилося. Та головна причина мого безруху була зовсім не в тому. Коли дядько ошукав мене, то я гостро відчув, що на людей звірятися не можна. Та й лише інших мав за поганих, а себе — за порядного. Десь там жевріла думка, що хоч який лихий увесь світ, а я добрий. Та коли завдяки К ця віра розвіялася на порох і я зрозумів, що такий самий, як мій дядько, то це підкосило мене. Я, що втратив довіру до людей, утратив її й до себе й утратив сили життя.

LIII

Було й так, що я, неспроможний поринути в читання, намагався забутися у чарці sake. Не скажу, що любляв його, але міг пити без міри і так намагався звеселити серце. Така немудра розрада навіяла мені ще більшу безнадію. Часом нап'юся до безтями — й раптом стямлюсь. І бачу, що я дурень, що навмисно обманюю себе. Від того здригався, й водночас пробуджувались мої очі й серце. Бувало, вип'ю без тями, а не осягаю навіть оманливої втіхи й ще більше занепадаю духом. По такій розвазі я неодмінно впадав в іншу крайність — глибоку депресію. Й саме це завжди бачили моя дружина, котру понад усе любив, та її мати. Що ж, вони дивились на мене своїми щирими очима.

Мати, здається, іноді дорікала доньці. Дружина приховувала це від мене, але не могла заспокоїтися, поки сама не дорікне мені. Хоч я кажу «дорікне», але то зовсім не були різкі слова. Майже не було такого, щоб мене колись роздратували її слова. Вона часто просила сказати, що мені не подобається. А також остерігала мене від чарки задля мого майбутнього. Іноді плакала:

— Останнім часом ти змінився.

Якби на тім і стало, то це ще півбіді, а то вона казала:

— Якби жив К-сан, ти, мабуть, не був би такий. Я відповів, що, може, й так, але значення моїх слів і її розуміння були такі різні, що душу огортав жаль. Та я не міг цього їй пояснити.

Іноді просив у неї пробачення. Переважно вранці по поверненні додому напідпитку. Дружина всміхалась. Або мовчала. Хоч часом і ридала. Але це для мене завжди була мука. Та моє пробачення в дружини було майже те саме, що пробачення в самого себе. Врешті я перестав пити. Правдивіше буде сказати, що я перестав пити, бо набридло, а не тому, що вмовляла дружина.

Пити перестав, а робити нічого не хотів. Знічев'я читав, але сумбурно. Часом дружина питала мене, навіщо я читаю. Я лиш криво усміхавсь, однак у глибині душі мені було сумно на думку, що єдина людина, яку кохаю над усе в світі, не розуміє мене. Ставало ще сумніше від думки, що хоч є спосіб дати їй це розуміння, та нема відваги. Я був самотній. Іноді здавалося, що живу сам-один у світі, відрізаний од усіх.

Водночас я щораз частіше повертався до думки, чому К вкоротив собі віку. Може, тому, що

безнастанно був під чарами кохання? Це було надто просто й бездумно. Я з самого початку вважав, що К наклав на себе руки через нещасне кохання. Але коли трохи заспокоївсь і знов озирнувся на ті події, то подумав, що це передчасний висновок. Реальне й уявне не збігались. Урешті я застановився на думці, чи була К не вчинив цього від безвихідної самотності. І я здригнувся. Бо час по час мою душу гострим вітром пронизувало передчуття, що я йду тою самою дорогою, якою йшов К і яка неминуче веде до такого кінця.

LIV

Тим часом захворіла мати дружини. Покликали лікаря, й той сказав, що вона вже не поправиться. Я доглядав її, як тільки міг. І робив це задля самої хворої й задля дружини, яку кохав, а в глибшому розумінні — задля людини. Мені дуже хотілося щось робити, та ні до чого не брались руки, то я й сидів. Тоді-то, відрізаний од світу, побачив, що вперше за власним бажанням зробив щось добре, хоч і незначне. Мене пройняло почуття, яке можна назвати хіба спокутуванням провини.

Мати померла. Ми з дружиною залишилися самі. Вона сказала, що тепер я її єдина опора в світі. Я, що не міг бути опорою навіть для самого себе, глянув на неї, й очі мені заслали сльози. Я подумав, що вона нещасна жінка. І навіть сказав їй це. Дружина запитала: чому? Бо не розуміла, що я мав на увазі. Я й сам не міг пояснити того. Вона заплакала, образилася за такі слова, бо, казала, я завжди дивлюся на неї своїм дивакуватим поглядом.

По смерті матері я ставився до дружини дуже лагідно. Я не просто кохав її. Здавалося, моя доброта не від одної особи. Мабуть, у моїм серці сколихнулося те саме почуття, що й під час догляду за матір'ю. Дружина здавалась безтурботною, та залишалось враження, ніби в тій безтурботності є легка тінь неспокою, що не може зрозуміти мене. Але даремно було думати, чи той неспокій збільшиться, чи зменшиться, чи дружина зможе зрозуміти мене. Думав, що жінка сильніше від чоловіка відчувається щасливою, якщо її кохають не з великої гуманності та почуття обов'язку, а просто як жінку.

Одного разу дружина запитала, чи не можуть об'єднатися воєдино чоловіче і жіноче серце. Я невиразно відповів, що тільки в молодості. Дружина, здавалося, згадала своє минуле, а потім ледь чутно зітхнула.

Відтоді в моїй душі іноді блимала якась тінь, що лякала мене. Спочатку вона несподівано вихоплювалася ззовні. Я лякався. Я здригався, згодом же моє серце змирилося з тим страшним блимотінням. Урешті мені почало здаватися, ніби воно приходить не ззовні, а таїться на дні душі від самого народження. Щоразу, коли я мав таке почуття, то підозрював, чи не скоїлося щось із моєю головою. Але не хотілось іти ні до лікаря, ні до когось іншого.

Я глибоко відчував гріховність людини. Це почуття спонукувало щомісяця ходити на могилу К. Воно спонукувало мене доглядати матір дружини. І воно ж веліло мені бути лагідним із дружиною. З нього йшло і якесь дивне бажання, щоб який перехожий відшмагав мене. Отак потроху я дійшов думки, що сам повинен би відшмагати себе, а не хтось. І навіть не відшмагати, а вбити себе. Я не бачив виходу, то вирішив далі жити з таким почуттям, наче вже помер.

Чимало років минуло, відколи я застановився на цьому. Ми з дружиною, як і перше, жили в згоді. Ми з нею не були нещасні, ми були щасливі. Але було в моїй удачі й таке, навіть для мене вельми обтяжливе, що завжди здавалось дружині темною заслоною. Як подумаю про

це, мені стає її дуже шкода.

LV

Я твердо вирішив далі жити так, мовби я вмер, але іноді від спонук світу моє серце прокидалось. Та тільки-но я намірюся до чогось, як хтозна-звідки надходить страшна сила, прищемлює моє серце і я вже безвладний. І та сила наче вбиває мені в голову: «Ти вже не здатний ні до чого». Від самих цих слів я хилюся. Коли ж перегодом знову замірюсь до руху, знов чую прищемлене серце. Я зціплюю зуби й люто кричу: «Ти чому заважаєш мені?» А вона, та сила, бездушна сміється: «Сам знаєш чому». Я знову хилюся.

Хочу, аби ти знав, що в моїй душі, попри одноманітне життя без збурень і збочень, увесь час точилася така запекла січа. Дружину це мусило дуже мучити, але мене мучило ще більше. Й коли вже не міг більше спокійно сидіти в цій в'язниці, коли не міг повалити її, то почав схилитися до думки, що мені залишилось одне — самогубство. Тобі це може видатися дивним, що таємнича страшна сила, яка завжди гнітила серце, стримувала всі мої намагання, залишаючи вільною тільки дорогу смерті. Я міг або не рухатись, а коли рухатися, то тільки вперед цією дорогою.

Вже й раніше я кілька разів намірявся піти тою найпростішою дорогою, що вказувала мені доля. Але щоразу моє серце прихилилося до дружини. А взяти її з собою я не мав відваги. Я не міг признатися їй в усьому, й мені страшно було навіть подумати про такий підлий учинок, щоб укоротити їй віку як жертві моєї долі. Вона мала свою лиху долю, як і я свою. Навіть без огляду на здоровий глузд це для мене була страшна крайність — кидати двох у вогонь, розкладений для одного.

Водночас мені було нестерпно тяжко уявити собі дружину, коли мене не стане. Мені глибоко в душу запали її слова по смерті матері, що тепер я — її єдина опора в світі. Я довго вагався. Бувало, гляну на дружину і радий, що зупинивсь. А потім знову мертвий. А дружина іноді дивилася на мене з обуренням.

Отак я жив. І коли ми вперше зустрілися в Камакурі, гуляючи за містом, мій настрій був не набагато ліпший. Мене завжди переслідувала чорна тінь. Я животів і нудив світом задля дружини. Коли ти закінчив університет і повернувся додому, було так само. Я не обманював тебе, коли обіцяв зустрітись у вересні. Я справді сподівався побачити тебе, і коли мине осінь, і настане зима, й коли мине зима.

І раптом серед палючого літа не стало імператора Мейдзі. Мені видалося, що дух Мейдзі почавсь і закінчився разом з ним. Мене аж до серця пронизало почуття, що ми, хто виріс у добу Мейдзі, будемо нещасними пережитками в подальшій житті. Я відверто сказав це дружині. Вона лиш усміхнулася, та по якійсь надумі жартома відповіла, чи не ліпше вчинити дзюнсї, тобто піти слідом за нашим паном.

LVI

Я вже майже забув слово «дзюнсї». Воно не належить до тих слів, які вживають повсякденно, і тепер було для мене чимось таким, що впало на дно пам'яті й почало тліти. На жарт дружини я вперше від давніх пір згадав його й відповів, що коли вдамся до дзюнсї, то хіба задля смерті разом з добою Мейдзі. Моя відповідь, звичайно, також була жартом, але тоді мені чомусь видалося, що те давно невживане слово розквітло новим життям.

Відтоді минуло з місяць. У вечір похорону імператора я сидів, як завжди, в своєму кабінеті і слухав залпи. Це вдаряло в мій слух як оповіщення, що доба Мейдзі канула в небуття. Потім я подумав, що це також оповіщення про небуття генерала Ноґі. Я, тримаючи в руках екстрений випуск газети, без задуми сказав до дружини: «Дзюнсі, дзюнсі!»

В газеті я прочитав про передсмертного листа генерала Ноґі. Там ішлося про те, що з часу сейнанської війни, коли він утратив у битві прапор, думав лише про смерть, щоб спокутувати свою вину, й дожив до цього дня. Я й незчувся, як почав рахувати на пальцях, скільки років прожив генерал Ноґі з думкою про смерть. Сейнанська війна йшла в десятому році Мейдзі, а тепер сорок п'ятий, то виходить, що тридцять п'ять років. Отже, всі ті тридцять п'ять років Ноґі думав тільки про смерть і чекав нагоди вмерти. Я подумав собі: що більша мука — жити так тридцять п'ять років чи та мить, коли встромлюєш меч у живіт?

Кілька днів опісля я також вирішив учинити самогубство. Може, ти не зрозумієш причини моєї смерти, так само як я не зовсім розумів причину самогубства Ноґі, та що вдієш, мабуть, це різниця людей, що прийшли з різних часів. А може, правдивіше буде сказати, що це вроджена різниця особи. В цій розповіді я, скільки міг, відслонив себе, щоб ти міг зрозуміти незбагненого мене.

Я залишаю по собі дружину. На щастя, коли мене не стане, вона не журитиметься, за що прожити. Я не хочу завдати їй переляку. Маю намір померти так, щоб дружина не бачила моєї крові. Нишком піду з цього світу тепер, коли вона нічого не знає. Нехай думає, ніби то — нагла смерть. Буду радий, якщо дружина навіть подумає, ніби я збожеволів.

Вже минуло понад десять днів, відколи я вирішив померти, але хочу, щоб ти знав: увесь той час я майже те й робив, що писав для тебе цю главу автобіографії. Спочатку хотів зустрітися з тобою і все розповісти, але радий, що зробив це письмово, бо так докладніше виклав себе. Пишу не з примхи. Моє минуле є частина людського досвіду і, крім мене, його ніхто не знає, то, думаю, моя щира сповідь не буде даремна ні для тебе, ні для когось іншого, хто не знає людей.

Зовсім недавно я почув про те, що Ватанабе Кадзан відтяг на тиждень час своєї смерти, щоб написати картину «Ханьданський сон». Може, для когось це даремна справа, але можна також сказати, що це неминуче, бо того вимагало серце людини. І я також спромігся на ці зусилля не тільки тому, аби дотримати свого слова. Передусім це від того, що мене спонукувала якась внутрішня потреба.

Тепер я підбив усі підсумки. Вже ніщо не тримає мене на цьому світі. Коли лист потрапить до твоїх рук, я вже, мабуть, не буду живий. Буду мертвий. Днів десяти тому дружина пішла до тітки в Іціґаю. Та занемогла і потребує помочі, то я й послав дружину. Більшу частину цього листа написав, коли її не було вдома. Коли вона навідувалася сюди, я ховав писанину.

Хочу, щоб моє минуле — і добре, й погане — було повчальне для людей. Але знай, що моя дружина є єдиний виняток. Я не хочу, щоб вона бодай щось дізналася про це. Моє єдине бажання — зберегти незатьмареною її пам'ять про моє минуле, отож прошу тебе: поки вона жива, все, що я відкрив тобі як свою таємницю, тримай у сховку своєї душі.

Примітки

Асіда — дерев'яні черевика на високих підставках.

Бу — міра довжини = 3,03 мм.

Ватанабе Кадзан (1793 — 1841) — японський художник, представник південної школи китайського стилю живопису, вчинив самогубство (харакірі) на другий день по закінченні картини «Ханьданський сон», яку залишив як спомин свого життя.

Ґета — дерев'яні сандалі.

Дзюнсї — у феодалну добу самогубство вслід за смертю свого сюзерена.

Дзьо — одиниця виміру жилої площі = 1,5 кв. м.

Какемоно — картина або каліграфічний напис на подовгастій смузї шовку чи паперу; вивішують прямовисно або зберігають згорнутою.

Карти — новорічна гра японців, яка полягає в тому, що на підлозі розкладаються карти й на кожній є частина вірша танка із збірки «Хякунін-іссю» (сто поетів по віршу), кожен учасник гри по черзі читає вірш, а решта присутніх намагаються першими знайти відповідну карту.

Кірісіма — дослівно: Туманний острів.

Кото — тринадцятиструнний музичний інструмент.

Котацу — кімнатна жаровня в підлозі, де взимку гріються, забравшись під ковдру, котру застелюють поверх котацу.

Котацу-ядра — дерев'яний місток над котацу, який застелюють ковдрою.

Мейдзі (1867 — 1912) — назва доби правління імператора Муцухіто (Мейдзі), відзначалася посиленою капіталізацією країни й опануванням надбань європейської культури.

Ніцїрен (1222 — 1282) — основоположник одної з буддійських сект.

Одзьосан — панна.

Окусан — ввічливе звертання до заміжньої жінки; господиня, пані.

Рі — міра довжини = 3,9 км.

Сведенборг, Бммануїл (1688 — 1772) — шведський філософ-містик.

Сейнанська війна — Сацумський заколот у лютому — вересні 1877 р., велике самурайське

повстання у префектурі Кагосіма (колишнє князівство Сацума) під проводом Такаморі Сайго.

Сенсей — ввічливе звертання до вчителя, лікаря і т.д., до особи, котру вважають своїм наставником.

Сун — міра довжини = 3,03 см.

Сяку — міра довжини = 30,3 см.

Сьодзі — розсунві паперові перегородки в японському домі, головним чином між кімнатою та верандою.

Тай — загальна назва певного виду окуневих риб.

Тандзьодзі — у перекладі: Храм народження.

Токонома — стінна ніша з припіднятою підлогою та поличками, в якій виставляють ікебану, какомоно чи родинні реліквії.

Фусума — розсувна дерев'яна перегородка в японському домі між кімнатами.

Ханьдань — мається на увазі картина Ватанабе Кадзана «Ханьданський сон», Ханьданьмісто в Китаї, з яким пов'язана легенда про чарівну подушку («ханьданська подушка»), яка робить людину вві сні знатною та багатю; збудившись, людина повертається до яву — вбогости та нікчемства.

Хаорі — накидка, частина японського національного парадного жіночого та чоловічого костюма.

Цубо — міра площі = 3,3 кв. м.

Man of means (англ.) — заможна людина.